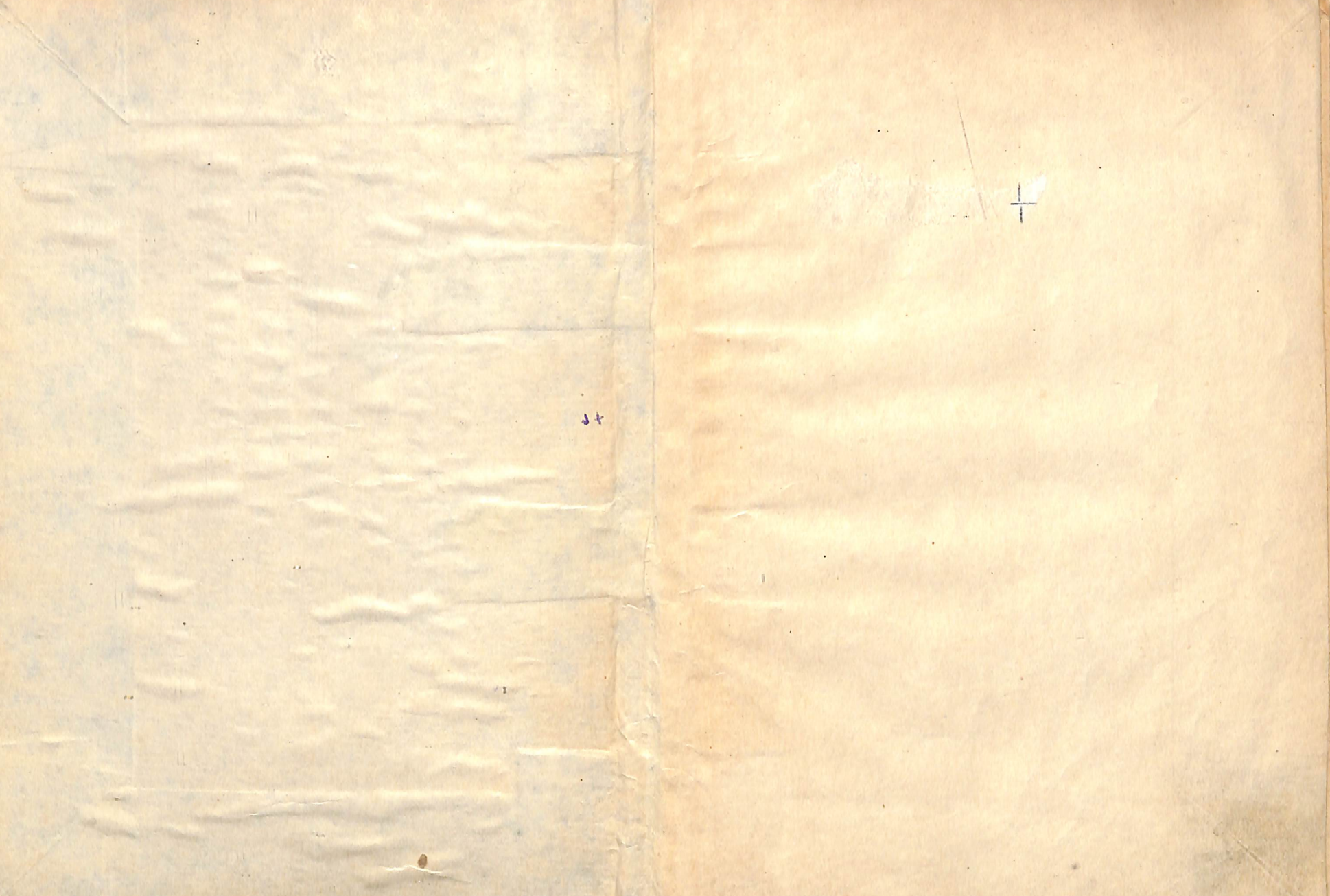

891.99.092 7202/4

U-96

-6 NOV 2011

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԸ

ՋՈՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՅԱՆ

1857 — 1907

ՅԵՐԵՎԱՆ. 1937

891.99.09 **ՀՐ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ**

Մ-96

պ.

ՊՌՈՇՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

ՊԵՏԶՐԱՏ

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆ

09.07.2013

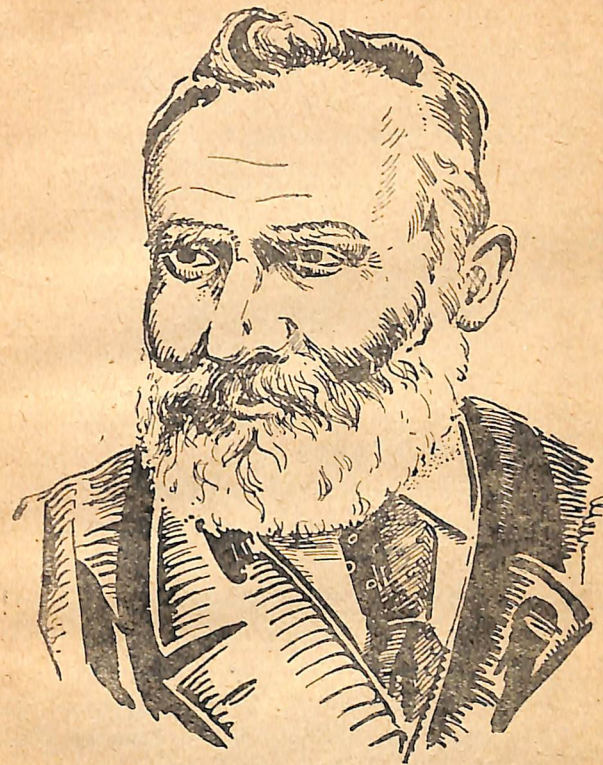
Պատ. խմբագիր՝ Ռ. Զարյան
Հեղինակի պորտրեն, անվանաթերթերը և տեխ. խմբ. Ան.
Գասպարյանի

Սրբազրիչ՝ Ս. Շահբաղյան

1311

37

Վեհն Պոռոյան

Յեւ թող ապրի անմահ փառքով,
Ով վոր ցավը թույլ թշվառի
Կարեկցության հզոր խոսքով,
Դարձնում ե ցավն իր աշխարհի:

Հ ո վ ն: Թ ու մ ա ն յ ա ն

Պերճ Ստեփանի Պոռչյանը ծնվել ե Աշտարակում, 1837 թվին հունիսի 3-ին: Նրա իսկական անունը Հովհաննես ե, ազգանունը՝ Տեր-Առաքելյան: Իրեն համարելով սերած Գյառնու նահանգի Պոռ իշխանի տոհմից՝ վերանվանվել ե Պոռչյանց: Պերճ անունը կապված ե առաջին բանաստեղծության տպագրության հետ¹: Վիպասանի հայրը՝ դերձակ Ստեփանը՝ գյուղի վերջին չքավորներից եր. նա ասեղով ու պտղով եր հալթայթում իր ընտանիքի ապրուստը: «Հայրս դերձակ ե յեղել և մայրս նրա ոգնականուհին: Իմ ամենախոր հիշողությունը հասնում ե մինչև հորս մկրատը, կիսագաղը և ընկույզի դազգյահը» պատմում ե վիպասանը «Հուշիկներ»-ի մեջ: Դերձակ Ստեփանի միակ սեփականությունը փոքրիկ այգին եր, և մեկ ել անլույս ու խոնավ խրճիթը: Պոռչյանների հին տունը,

1) «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1859 թվի № 16-ում տպագրված Պոռչյանի անդրանիկ բանաստեղծութունը՝ «Առ անձկալին Շուշան դուստր Վարդանա» ստորագրված ե՝ Հովհաննես (նույն Պերճ) Պոռչ Աշտարակեցի: Հաջորդ տարին (1860 թ.) «Կռունկ»-ում տպագրված «Սոս և Վարդիթեր» վեպը ստորագրված ե Պերճ Պոռչյան:

ուր ծնվիլ և մանկության տարիներն ե անցկացրել Հովհաննեսը, այսօր ել դեռ պահպանում ե իր կիսախարխուլ գոյությունը՝ հին Աշտարակի մի հետ ընկած թաղում:

Ստեփանը յեղել ե սիրող և հոգատար հայր: Նա միաժամանակ ուսումնասեր մարդ եր: Ձկարողանալով կրթության տալ ավագ վորդուն՝ Խուրովին, խիստ մտահոգված եր կրտսեր վորդու վիճակով:

Յոթնամյա Հովհաննեսի համար նա ձեռք ե բերում Ձմյուռնիայում հրատարակված, պատկերազարդ և մանկավարժական նոր մեթոդներով կազմած այլընտրանք: Յեղբոր ոգնությամբ Հովհաննեսը յերկու շաբաթում սովորում ե կարդալ—գրել: Այդ ժամանակ Աշտարակում դեռևս դպրոց չկար, և ահա Ստեփանը միաժե հղանում գյուղում դպրոց հիմնել: «Մինչև մի կանոնավոր ուսումնարան բաց չանեմ, չեմ հանգստանալ—միշտ կրկնում եր նա—բերանիս թիքեն կկտրեմ ու ես պստիկին գոնե մարդ կշինեմ»: «Պստիկը» Հովհաննեսն եր, դերձակ Ստեփանի կրտսեր վորդին: 1845 թվին Ստեփանը աշտարակցիների հանձնարարությամբ Վաղարշապատից հրավիրում ե «հրաբունի», «փիլիսոփա» Շապուհ Շահնազարյանցին: Վարժապետ Շապուհի 70 աշակերտներից մեկն ե դառնում Հովհաննեսը, ամենափոքրը և ամենաառաջադեմը դպրոցում: Մահակի և ողզգու դպրոց ե անվանում Պոռոյանը այդ դպրոցը, ուր յերեխաներն ավելի ծեծ ու հայհոյանք եյին ստանում, քան դիտութուն: Պոռոյանին ևս առատ բաժին ե ընկել Շապուհի բարբարոսություններից: Նրա արտակարգ ընդունակությունները և առաջադիմութունը չեն փրկել նրան ծեծից և պատժից: «Տասնավոր ձղնիկներ ամեն աստուծու տված որ փշրը-

վում եյին աղբրներիս փափուկ մսերի վրա: Չարությունս վոչ այլ ինչ եր, յեթե վոչ մանկական անմեղ և աշխուժ խաղեր» («Հուշիկներ»): Մի այլ տեղ Պոռոյանը գրում ե դառնությամբ. «Ռուզգի եյին տալիս ամեն որ մովրոջները ռամիկին, ողզգի եյին տալիս եջմիածնի դպրոցից դուրս արած կամ գուրս յեկած ու գյուղերը ցրված խալֆեքը իրենց աշակերտներին»:

Պոռոյանների տունն Աշտարակում

Այս շրջանում ե, վոր Պոռոյանը միակ անգամ իր կյանքում տեսնում ե Աշտարակ յեկած Յերևանի արքունի գալառական դպրոցի վերատեսուչ Խաչատուր Աբովյանին: Իննամյա Հովհաննեսը Աբովյանին զարմացնում ե իր սուր հիշողությամբ, համարձակ, սրա-

միտ և խեղացի պատասխաններով և արժանանում ե
նրա փաղաքշանքներին:

«Հուշիկներ»-ում Պոռշյանն այսպես ե նկարագը
րում Աբովյանի հետ ունեցած իր հանդիպումը.

«Աղան բարեկեց, հետո նստեց խալիֆա Շապուհի
միակ հասարակ փայտյա աթոռի վրա և մատով ինձ
յուր մոտ կանչեց ու հարցրեց.

— Ընչի՞ համար դու փոքրիկ ես ու քո հասակա
կիցներին թողած՝ մեծ տղայոց մոտ, բոլորի ծայ
րումն ես նստել, յերևի մեծերը քո դասը սերտաց
նում են հա:

— Մեղը կլինի՞, վոր ասես՝ լես եմ նրանց չգիտցա
ծը գլխի ձգում, առաջին աշակերտն եմ, հանդգնաբար
պատասխանեցի յես:

— Վոնց թե դու յես առաջին աշակերտը, զար
մացմամբ ու քնքշաբար առաջ քաշեց, յերկու ծնկնե
րի մեջ առավ ինձ ու հարցրեց աղան. դու դեռ մի
թիզ չկաս, ահագին ահագին մազ ու միընթուղ տղա
մարդկանց առաջինն ես:

— Կուզես՝ խալիֆա հարցրու:

— Հրաման քեզ, վողորմած տեր, դա մեր առա
ջին աշակերտն ե, հաստատեց Շաբու խալիֆան:

— Ըհը՛ լավ, ապրիս, գլուխս շոյեց աղան և հարց
րեց.

— Յեթե դու առաջին աշակերտն ես, ասա տես
նեմ՝ հաց ու պանիր կարդացել ես:

— Հաց ու պանիր ամեն ուր ուտում եմ, դու մեծ
մեծ քաներ ասա:

— Վոր եղպես ե, գնա գիրքդ բեր տեսնեմ:

— Մի՞թե դու քերականութուն ես սովորում,

ստուգիլ աչքերը չոեց աղան և հարցասիրաբար նայեց
ուսուցչին:

— Այո, աղա, դրա փոքրութանը մի նայեք, Չամ
չյան քերականութան առաջին մասը վերջացրել ե
և ամենքից լավ սովորում ե, պնդեց վարժապետը:

Աբովյանը ընդամենը յերեք ուր ե մնում Աշտարա
կում, բայց չլսված և չտեսնված բարեփոխություն
ներ ե մտցնում խալիֆայական դպրոցում: Վերաց
նում ե ծեծը, որվա շոգ ժամերին դադարեցնում ե
դասերը, դասամիջոցին և պարապմունքներից դուրս
աշակերտների հետ խաղեր ու զրոսանքներ ե կազմա
կերպում, յերեկոյան պահին առաջնորդում ե գետը
լողանալու, ինքն ել լողալով նրանց հետ: Այս բոլորը
արտասովոր բաներ եյին Շապուհ Շահնազարյանցի
աշակերտների համար, բայց ամենից ավելի արտա
կարգն ու զարմանալին աշակերտների նկատմամբ ու
նեցած Աբովյանի սիրալիր և փաղաքուշ վերաբեր
մունքն եր: Փոքրիկ Հովհաննեսն ու իր ընկերներն
առաջին անգամ իրենց կյանքում հանդիպում եյին
մի մանկավարժի, վորը վոչ միայն չեր պատժում,
չեր հայհոյում, չեր սպառնում, այլև գուրգուրում եր,
փայփայում, սիրում հայրաբար: Աբովյանի այցելու
թյունը Աշտարակի դպրոցին, անջնջելի տպավորու
թյուն ե թողել Պոռշյանի վրա: Աբովյանի անձնավո
րության նկատմամբ ունեցած հիացմունքի, դպրոցում
մտցրած նրա բարեփոխությունների, աշակերտների
հանդեպ ցուցաբերած փայփայանքի, մտերիմ և սի
րալիր վերաբերմունքի մասին Պոռշյանը շատ անգամ
ե խոսել: «Արձագանք»-ում տպված «Գյուղական վար
ժապետները» խորագիրն ունեցող հիշողության մեջ

Արտվյալներն համեմատելով Աշտարակի կիսապրագետ տիրացու—վարժապետներին, նա վեր ե հանում առաջինի մեծ արժանիքները և խորապանում ու ծաղրում ե վերջիններին:

Արտվյալի այցելութունից հետո Շապուհը գնացում և դպրոցում իր «մանկավարժական» վարկը ընկած տեսնելով, հեռանում ե Աշտարակից: Դպրոցը փակվում ե: Ստեփանը 1849 թվին Հովհաննեսին հանձնում ե Մոզնու վանքի միտրան Մարտիրոս Մոսեօյանցի նորարաց փանական դպրոցը: Այստեղ ևս շուտով Հովհաննեսը դառնում ե առաջին աշակերտը: Ստեփանը մեռնելիս Մոսեօյանին ե հանձնարարում տնորինելու իր սիրելի վորդու բախտը: «Հայր սուրբ, իմ վորդուն քեզ եմ հանձնում, քեզ ել աստծուն, կուզես մարդ շինի, կուզես՝ ջուրը գցիր» («Հուշիկներ»): Այստեղ նա սովորում ե յերկու տարի: Հոր մահը Հովհաննեսին թողնում ե բախտի քմահաճույքին: Ավագ չեղբայրը հազիվ հոգում եր ընտանիքի ծով կարիքը: Հոր թողած ժառանգութունը միայն 300 ուռլի պարտքն եր: Հովհաննեսի ուսման հոգսը չեղբայրը հանձն առնել անկարող եր, իսկ նրա մեջ վառվում եր ուսման անհագ ծաղավը: Այդ տենչը մղում ե նրան իրագործելու մի խիզախ ծրագիր. 1851 թվի աշնանը իր ուսուցիչ Մոսեօյանի առաջնորդութամբ մորից և ավագ յեղբորից ծածուկ, Պերճը փորձում ե փախչել արտասահման՝ Պոլսում կամ Փարիզում կրթութունը շարունակելու մտադրությամբ: Սակայն իր անզգուշության հետևանքով փախուստի ծրագիրը բացվում ե և խափանվում:

Ներսես հինգերորդ կաթողիկոսը (Աշտարակեցին)

կամենալով մանրամասն տեղեկանալ Մոսեօյանցի փախուստի մասին, Նշմիածին ե բերել տալիս Հովհաննեսին: Աչքաբաց պատանին գրավում ե կաթողիկոսի ուշադրությունը: Հետագայում նրանից լավ հոգևորական պատրաստելու ակնկալությամբ, կաթողիկոսը վորդեգրում ե ընդունակ և ուսումնասիրավ Պոռչյանին և նույն ձմեռը, 1852 թվի հունվարին ուղարկում ե Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը: Պոռչյանը չտեսնված առաջագիմութուն և ջանասիրութուն ե ցուցաբերում. կարճ ժամանակից նա դառնում ե բոլորի ուշադրության առարկան: Մի տարում մեջ ե տալիս յերկու նախապատրաստական դասարանները և անցնում առաջին դասարանը, իսկ վեց ամիս հետո փոխադրվում ե յերկրորդը: Պոռչյանի Ներսիսյան դպրոցում յեղած տարիները այդ դպրոցի համար բարեփոխությունների և այդ առթիվ ծագած պայքարի տարիներ ելին: Դա իր ժամանակում նշանավոր մանկավարժ Պետրոս Շանշյանի տեսչության շրջանն եր: Դպրոցում մտցրած նրա կարգերը մեծ դժգոհություն առաջացրին պահպանողական հոգաբարձուների և ուսուցիչների մեջ: Այդ դժգոհությունները խորացան և վերածվեցին լուրջ պայքարի՝ ընդեմ Շանշյանի և նրա մանկավարժական մեթոդների: Պայքարի մեջ ընդգրկվեցին նաև դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտները: Պոռչյանը նույնպես շանշյանական եր: 1855 թվի մայիսին փայլուն կերպով տալով ավարտական քննությունները, նա վերջացնում ե դպրոցը յերրորդ դասարանից, ստանալով վորպես առաջին կարգի մըըցանակ՝ «Ճառք Կիկերոնի յաղագս պատշաճից» գիրքը հետևյալ մակագրությամբ՝ «Մրցանակ առաջին կարգի

վասն դերադանց ջանասիրության, հառաջադիմության
և պարկեշտ վարուց»:

Յերկար ժամանակ դպրոցի վարչութիւնն ավար-
տող աշակերտներին բաց չի թողնում այն հոսով,
վոր առաջիկա սեպտեմբերին կբացվի հետեյալ չոր-
րորդ դասարանը: Նոր դասարան չի բացվում և Պռոշ-
յանը 1856 թվի հունվարին վերջնականապէս թողնում
է դպրոցը:

Դպրոցն ավարտելուց հետո Պռոշյանի համար սկըս-
վում են ծանր օրեր: Ներսիսյան դպրոցի նպատակն
էր աչքի ընկնող, առաջադեմ աշակերտներից պատ-
րաստել լեկեղեցու սպասավորներ: Պռոշյանը, վոր,
Աղայանի վկայութեամբ, չունէր իր նմանը դպրոցում,
վորին բոլորը մատով եյին ցույց տալիս, հրաժարվում
է կրօնավոր դառնալուց. պարզ է, վոր Ներսէս Աշտա-
րակեցին դրանից հետո հաշտ աչքով չէր կարող նայել
հանդուգն սանին: Այդ անցքը Պռոշյանը հետեյալ
կերպ է նկարագրում.

«Հերթը հասավ ինձ, լես տեղիցս չչարժվեցի:

— Ի՞նչ էս կանգնել, մոտ արի, գոչեց կաթողիկոսը

— Վի՛չ, լես ուրար չեմ ուղում, լես քահանա դառ-
նալու ցանկութիւն չունիմ, ասացի ու կանգնեմ մնացի:

— Վնաս չունի, լես կամենում, չենք տալ, գոռով
արջին կամ լծել չի լինի, ասաց ծիծաղելով կաթողի-
կոսն ու հետեյալին կանչեց:

Վոչ վոք վոչինչ չնկատեց, իսկ լես հասկացա, վոր
կաթողիկոսն ինձանից սրտամա յեղավ, թեև վոչինչ
չցույց տվեց. լես սխալված չեյի»:

Ներսէս Աշտարակեցին զայրացած այն բանից, վոր
Պռոշյանը չկամեցավ «ուրար» հազնել, հոգեւորական

դառնալ, չուզեց այնուհետեւ ճանաչել իր նախկին վոր-
դեգրին: Պռոշյանը մնաց վորք ու անխնամ, անա-
պաստան: Մերթ այս, մերթ այն ծանոթի տանը մի
կերպ գլուխ պահելով, նա յերկար ժամանակ մի կերպ
քարշ եր գալիս: Սակայն վոչ մի խնդիր ու միջամու-
թիւն չմեղմեց կաթողիկոսի բարկութիւնը: Կամակոր
հոգեւորականը չցանկացավ այնուհետեւ Պռոշյանին նյու-
թապես ոգնել, ուստի վերջինս Թբիլիսիի գիմնազիա-
յում կրթութիւնը շարունակելու հնարավորութիւն
չունեցավ: Նա միայն յերեք ամիս հաճախեց գիմնա-
զիա, վորպէս ազատ ունկնդիր, վորից հետո, ստիպված
յեղավ թողնել ուսումը:

«Հուշիկներ»-ում նա այսպէս է նկարագրում իր վի-
ճակը. «Յե՛վ այսպէս, յերեք ամիս է, վոր լես գիմնա-
զիայի ունկնդիր եմ, վորոչ չունեմ, միջոց չունեմ, դա-
սական պիտույքի անհրաժեշտութիւն կա, Ներսէս
կաթողիկոսը բարկացած է, չի տալիս, ի՞նչ անեմ: Մո-
լորվել պաշարվել եմ, գործ չի առաջ գնում, յեթե
այսպէս շարունակվի, յերեք չեմ կարող քննութիւն
տալ»: Թբիլիսիում կրթութիւնը շարունակելու հույսը
կորցրած, հաշտվելով թերուս մնալու մտքի հետ, Պռ-
ոշյանը վորոշում է մտնել աշխատանքի: Շանշյանի
խորհուրդով նա ընտրում է մանկավարժական ասպա-
րեզը: Այս բնագավառում Պռոշյանը յերկարամյա և
արդշունավոր աշխատող է յեղել: Նա առաջադիմա-
կան, վերանորոգչական ահագին գործ է կատարել
հայկական դպրոցի պատմութիւն մեջ, լինելով խալի-
ֆայական դպրոցի դեմ առաջին պայքարողներից մե-
կը: Անուրանալի չէ հատկապէս այն խոշոր դերը,
վոր կատարել է Պռոշյանը վորպէս աղջկանց դպրոց-

ների առաջին հիմնող ամբողջ կողմասուսմ: Վորպես
վերանորոգիչ մոտ 45 տարի տեվող իր մանկավար-
ժական աշխատանքների ընթացքում նա հարցուրարվոր
դժվարություններ յե հանդիպել, հալածվել ե հայ
կղերից ե կղերամիտներից, լիբերալ մամուլի խմբա-
գիրներից ու գրչակներից, սակայն միշտ հավատարիմ
ե մնացել ժողովրդական լուսավորության գործին: Նրա
բազմաթիվ ձեռնարկությունները խափանվել են, բայց
կամբի արտակարգ ուժով ե գործունեյության բացա-
ռիկ յեռանդով գինված, նա յերբեք չի ընկձվել: Հա-
լածվելով մի վայրից, անցել ե մի ալ վայր, ամեն
տեղ իր հետ տանելով նոր ե թարմ մտքեր, ամենու-
րեք ծավալելով չեռանդ ու գործունեյություն:

1856 թվի ամառը Պոռչյանը վերադառնում ե Աշ-
տարակ, ուր խորը կարեքի մեջ ապրում եյին նրա
մայրը, յեղբայրը ե յերկու քույրը: Նրանց վրա ծան-
րացել եր դերձակ Ստեփանի թողած պարտքը, վոր
միայն տոկոսն եյին վճարել, վաճառելով պարտեզն ու
մարագը: Մի փոքրիկ աչգու բերքով չորս հոգի հազիվ
եյին ապրում. ե ահա 19-ամյա Պերճը հայրենի գլու-
ղում առաջին անգամ վտռե ե դնում ուսուցչական
ասպարեզ, վորպեսզի թեթևացնի ընտանիքի նյու-
թական ծանր վիճակը:

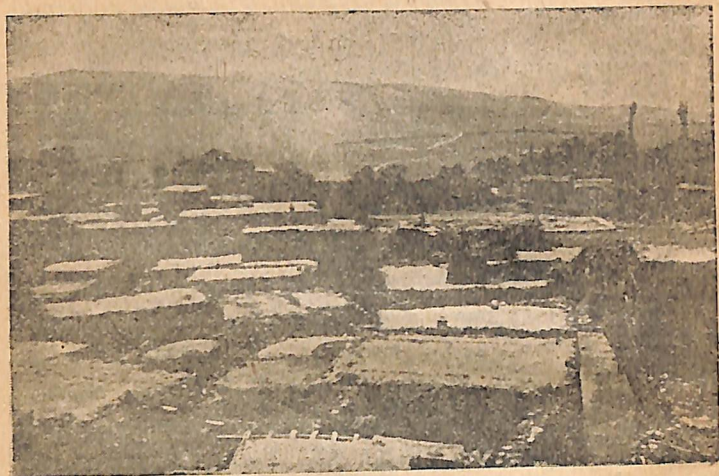
Այդ ժամանակ Աշտարակում գործում եր տիրացու-
Հովհաննեսի դպրոցը: Դա մի խալիֆայական դպրոց
եր, Սկզբում Պոռչյանն ընկերանում ե նրան, վորպես
ուսուց լեզվի դասատու, բայց տիրացուն տեսնելով
ընկերակցի մտավոր գերադանցությունը, չկամենա-
լով «գիտնական» Պոռչյանի հետ աշխատել, թողնում
ե դպրոցը: Պոռչյանը փորձում ե բարեկարգել դպրո-

ցը: Նա վերացնում ե ծեծը, դասավանդման նոր ձևեր
ե մտցնում: Կարճում ե ամբողջ որը տեղ պարապ-
մունքի ժամերը, ստեղծում ե հոգաբարձություն ե
ալլն: Սակայն շուտով ծնողների մեջ դժգոհություն
ե առաջացնում հատկապես ծեծի ե պատիժների բա-
ցակալությունը: «Դիտես ինչ կա, վարժապետ, վճռա-
պես ասաց Շամոն (դպրոցի հոգաբարձուն), յեթե դու
մեր յերեխաներին չծեծես, մենք քեզ վորդի չենք թո-
ղուլ, Հովհաննես վարժապետն ետեղ պատրաստ ե»:
(«Հուշիկներ»): Այս խոսքերից Պոռչյանն արտասվում
ե: «Յերկուսից մեկը, կամ պետք ե հացից զրկվելի,
կամ գաղափարից: Սոստովանում եմ, վերջինը զոհեցի
առաջինին, թեպետ ե շատ իզուր: Յերեք տարվա ամ-
բողջ աշխատությանս վարձը հարյուր մանեթի հազիվ
հասավ,—ասում ե Պոռչյանը իր ձեռագիր «Խնքնա-
կենսագրության» մեջ*): Բարոյական ե նյութական
խիստ ծանր հարվածներ կրեց Պոռչյանն այստեղ: Դժ-
գոհ իր հայրենակիցներից, խռոված հոգով, յերկու
տարի Աշտարակում պաշտոնավարելուց հետո զրպա-
նում միայն ութ ուրբի, նա թողնում ե մեկնում ե
Թբլիսի: Այստեղ նա ծանր, սովատանջ որեր ե անց-
կացնում, ապրելով որական հինգ կոպեկով: Հինգ կո-
պեկի հացը չորս մասի յեր բաժանում ե որը չորս
անգամ մեկական կտոր ուտում, վրայից ել մի բա-
ժակ ջուր եր խմում ե ալպես անցկացնում որերը:
Հյուծված կիսասով կյանքից, նա ծանր հիվանդանում
ե: Վերջապես նա հայոց լեզվի ուսուցչի ե վերակա-
կացուի պաշտոն ե ստանում Նիկողայոս Տեր-Հակոբ-
յանցի նորաբաց մասնավոր դպրոցում. կարճ ժամա-

*) Ձեռագիրը գտնվում ե Պետական Գրական Թանգարանում:

նակից հետո՝ նաև ուսուցիչ լեզվի դասեր Ներսիսյան դպրոցի նախապատրաստական դասարանում: Այսպիսով Պոռշյանի տնտեսական դրուժյունը մի փոքր բարելավվում է:

Հին Աշտարակը:

1859 թվի ապրիլի 18-ին, «Մեղու Հայաստանի» լրագրում լույս է տեսնում նրա անդրանիկ գրական վաստակը՝ «Առ անձկալին Շուշան դուստր Վարդանա» աշխարհաբար բանաստեղծությունը, գրված բանաստեղծ գրամատուրգ Հակոբ Կարենյանի «Ծառուկ» բանաստեղծության ազդեցությամբ: «Հուշիկներից» տեղեկանում ենք, վոր Պոռշյանը աշխարհաբար լեզվով վոտանավոր և շարադրություններ գրելու փորձ է կատարել շատ վաղ, դեռևս Ներսիսյան դպրոցում աշակետ յեղած տարիներին: «Չգիտեմ ինչպես յեղավ, գրում է Պոռշյանը, վորտեղից մտքումս ծագեց, մի

անգամ և ահա բոլորիս համար առաջին անգամը, յես մեր տեղական բարձառով մի վոտանավոր գրեցի Աշտարակից Թիֆլիս իմ ճանապարհորդությունս»: Վոտանավորն ընկերների կողմից ծաղրի յե յենթարկվում աշխարհաբար լինելու պատճառով, սակայն հայոց լեզվի ուսուցիչ Հակոբ Կարենյանցը հավանություն է տալիս, ասելով, վոր Պոռշյանը ճիշտ է հասկացել ժամանակի պահանջը և վոգին: «Այդ որվանից հետո,—ավելացնում է հեղինակը,—իմ շաբաթական գրած յերկու շարադրություններից մինը գրաբար, մինն աշխարհաբար եր»:

Պոռշյանին գրողի հռչակ տվեց 1860 թվին լույս տեսած «Մոս և Վարդիթեր վեպը»: Այդ նշանավոր գործի հղացումը կապված է Պոռշյանի ստեղծագործության համար մի նշանակալից դեպքի հետ: 1858 թվի ոգոստոսին, այսինքն այն ժամանակ, յերբ նա Թրիփսիում շրջում եր անգործ, նյութական ամենածանր պայմաններում, մի յերեկո անձրևից հալածված, թըրջված մինչև վոսկորները, իրեն մի կերպ ձգում է համագյուղացի, գիմնագիտյի վերակացու և ուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանցի տունը: Տան տերը վոտից գլուխ հանդերձափոխում է նրան, տանում է իր սենյակը և թեյի հետ մի նոր, Պոռշյանի համար անծանոթ հայերեն գիրք դնելով սեղանին, ինքը յերկու ժամով գնում է մյուս սենյակը, իր գիշերոթիկ աշակերտների հետ պարապելու: Արովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպն եր դա, մի չտեսնված յերևույթ այն ժամանակվա համար: Գրքի վերնագիրը և հեղինակի անունը վառում են Պոռշյանի հետաքրքրությունը: Կլանված ընթերցանությամբ նա չի նկատում թե

ինչպես են անցնում ժամերը... Սթափվում ե այն ժամանակ, յերբ գիրքը վերջանում ե: «Դժվար ե ինձ պատմել այն տպավորութիւնը,— գրում ե Պոռշյանը «Հուշիկներ»-ում,— ե այն հեղհեղուկ զգացմունքները, վոր անգաղար ներսումս միմյանց հետևում եյին, մի րոպե արտասուք տրտմաթախիծ, մյուս վայրկյանին՝ ուրախութեան արտասուք, յերրորդ ակնթարթին՝ նրստած տեղիցս անհեթեթ վոստոխտումներ: Յես Բնչ գիտեմ, ինչեր չեյին պատահում ինձ. լավ եր տանտերս գնացել եր ե մոտս վոչ վոք չկար, ապա թե վոչ արժեր կապկապել ե հիմարանոց տանը»: Հենց այստեղ Պոռշյանն ուխտում ե «աշակերտել» Արուստանին, անմահացնել Աշտարակի անունը: «Ահա իմ ձեռքը՝ դիմում ե Պոռշյանը Տեր-Հովսեփյանին, յերբ նա ներս ե մտնում, յես Արուստանին աշակերտելու յեմ»։ Նույն գիշեր ընթրիքից հետո նա յերկրորդ անգամ ծայրե ի ծայր կարդում ե «Վերք Հայաստանի»-ն: «Աքաղաղը հինգ բերան կանչել եր, վոր յես տեղս մտա, քնիս մեջ շարունակ Աշտարակումն եյի ման գալիս»...

Նշութապես փոքր ապահովվելուց հետո Պոռշյանը ձեռնարկում ե իր վորուման իրագործմանը: «Ծռենկս սեղան եյի շինել ու գրում եյի, «Սոս և Վարդիթերն» եյի գրում: «Առաջին գիշերը «Սոս և Վարդիթերն» առաջին գլուխը կտրեցի»: Վեպի առաջին գլուխը ավարտելուց հետո ներկայացնում ե Հակոբ Կարենյանցին, վերջինս մեծ ուշադրութեամբ կարդում ե խորհուրդ ե տալիս անպայման շարունակել: «Արուստանը փակ լեզուդ բաց արավ, ասում ե նա, շարունակիր, չթողնես: Նա իր Գանաքեռն անմահացրեց, դու ել քո Աշտարակն անմահացրու» («Հուշիկներ»): Պոռշ-

յանը նոր գարկ ստացած այս խրախուսանքից, շարունակում ե ե 1859 թվի վերջերում ավարտում վեպը:

Դեռեա 1856 թվին, Թբիլիսիի գիմնազիայի հայ աշակերտներից և Ներսիսյան դպրոցի նորավարտներից մի քանիսը կազմել եյին գրական շրջան «Սիրագումար ժողով» անունով: Խմբակին մասնակցում եր նաև Պոռշյանը: Հավաքույթները տեղի եյին ունենում շաբաթը մի անգամ: «Սիրագումար ժողովը» իր գոյութիւնը շարունակում եր նաև 1859-60 թվերին: Խմբակի ղեկավար Յերիցյանի պահանջով Պոռշյանը հավաքույթներից մեկում ընթերցում ե «Սոս և Վարդիթերն»-ը. սրանով ել վորոշվում ե գրքի բախտը և Պոռշյանի ապագան: Յերիցյանը, հիացած գրքի տպավորութիւնից, հաջորդ ուր Պոռշյանին ներկայացնում ե «Կռունկ» ամսագրի ապագա հրատարակիչներին: Նրանք ես ցնծութեամբ են ընդունում «Սոս և Վարդիթերն»-ը: «Կռունկի» խմբագրի՝ Աղաբեկյանի առաջարկութեամբ, վիպասանը թողնում ե դասերը և դառնում ե ամսագրի խմբագրութեան անդամ—աշխատակից: 1860 թ. հունվարին լույս տեսավ «Կռունկ»-ի առաջին համարը, վորտեղ սկսվեց տպագրվել «Սոս և Վարդիթերն»: Վեպը նույն թվին հրատարակվեց նաև առանձին գրքով:

«Սոս և Վարդիթերն»-ը հուշակեց հեղինակի անունը, սակայն նշութապես չապահովեց նրան: Առանձին գրքով լույս տեսած վեց հարյուր որինակից հարցուր հիսուն որինակ ուղարկվեց բաժանորդներին, մնացածը հեղինակի համար բեռ դարձավ և նա ստիպված յեղավ հաստատութիւններին ու բարեկամներին նվիրելով ուձիքը թափ տալ: «Յերեակայական ցնորքներին և ինք-

նասիրությանս տեղիք տվեց տխուր իրականությունը. անընթեք ցրցասիրությունը մերայնոց մեջ շոշափելի կերպով կենդանացավ առաջիս և յես կիսահուսահատ սրտակոտոր թողի իմ խմբագրությունը» («Ինքնակենսագրություն»):

Ստեղծագործական վեպերությանը հաջորդում է առաջին հուսախաբությունը: Այն շրջանում Պռոշյանի գրքի իսկական գնահատողները — գյուղի և քաղաքի աշխատավորները — գեռեւ անգրագետ եյին: Նրանց չէր կարող հասնել Պռոշյանի չերկը, իսկ իշխող կղերա — պահպանողական հոսանքի նեշկայացուցիչները ամեն ջանք գործ դրին սպանելու «Պռոշյանի» գեռեւ նոր ծաղկող գրական տաղանդը:

Կղերա — պահպանողական հոսանքի որդան «Մեղուն» առաջինը վաչաստուն բարձրացրեց «Սոս և Վարդիթեր»-ի դեմ: Վեպում նկարագրված Վարդիթերի և Անուշի չեկեղեցում տեղի ունեցած խոսակցությունը սիրո շուրջը «Մեղուն» համարում է սրբապղծություն և միանգամայն անվայել հայ նահապետական գեղեկուհիներին:

Նալբանդյանի վկայությամբ, «Սոս և Վարդիթեր»-ը ժամանակին տեղիք է տվել բազմաթիվ աննպատ խոսակցությունների՝ ինտելիգենցիայի պահպանողական շրջաններում:

Յերբ «Սոս և Վարդիթեր» վեպով հրապարակ յեկավ Պռոշյանը, ասպարեզի վրա կար միայն մի վեպ — դա Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն էր: Ժողովրդի կյանքից և ժողովրդի լեզվով գրած միակ վեպն էր այդ, վոր դարագլուխ կազմեց մեր գրականության մեջ: «Վերք Հայաստանի» վեպի առաջաբանում ուժեղ կեր-

պով քննադատվում էր մեր հին գրականության կրոնական — սխույստիկ ուղղությունը: Այնտեղ շեշտակի կերպով դրված էր այն ժամանակի համար հրամայական մի խնդիր. դա գրականությամբ ժողովրդին ծառայելու պահանջն էր, ժողովրդի մասին և ժողովրդի համար գրելու անհրաժեշտությունը: Ձնայած այս պահանջը առաջին անգամ գիտակցություն դառավ Աբովյանի մոտ, սակայն նրա իսկական իրագործողը հանդիսացավ Պռոշյանը, վորի մոտ այն առաջանում է միանգամայն անկախ և ինքնուրույնաբար: Կարդալով «Վերք Հայաստանի»-ն, Պռոշյանն ասում է. «Յեվ ընչի զուրկ պահել մեր ժողովրդին ընթերցասիրությունից, մինչև չե՞րք մեր գրականությունը գրագետ դասակարգի սեփականություն մնա»: Գրականությամբ ժողովրդին ծառայելու ցանկությունն է մղում տվել Պռոշյանի ստեղծագործությանը և այս բանում անշուշտ վորոշ դեր է կատարել Աբովյանի վեպը:

Մինչև Աբովյանի վեպին ծանոթանալը, Պռոշյանը բեռնավորված էր ժողովրդական կյանքի ու սովորությունների վերաբերյալ չափազանց հարուստ տեղեկություններով: 1856-58 թվերին, յերբ Պռոշյանն ուսուցիչ էր հայրենի գյուղում և Մոզնու վանքի գործակալի քարտուղար, նա խորացրեց և ընդարձակեց ժողովրդական կյանքի մասին իր մանկության տարիների բազմազան տպավորությունները նոր ու հասուն տպավորություններով: Կյանքը ևս հարստացել էր նորանոր յերևույթներով: Այդ հարուստ նյութը ոգտագործելու առիթ էր պետք. Աբովյանի վեպն, այսպի-

սով, չեւք տվեց միայն Պռոշյանի մեջ կուտակված պո-
տենցիալ հնարավորութիւններին:

«Սոս և Վարդիթեր» վեպի համառոտ բովանդակու-
թյունն այս է. աշտարակցի յերկու յերիտասարդ,
Սոսը և Վարդիթերը, ամենաանկեղծ, նվիրական սիրով
սիրում են միմյանց: Աղջկա ծնողներն սկզբում գեմ
են լինում այդ սիրուն, սակայն Վարդիթերի անդա-
նիկ յեղբոր՝ Արշավիրի և Սոսի մտերիմ ընկերոջ՝
Գարեգնի ազդեցութեամբ Վարդիթերի ծնողներն ի-
րենց վերաբերմունքը փոխում են: Յերբ արդեն թը-
վում եր, թե բոլոր խոչընդոտները հաղթահարված են
և սիրահարները պիտի համեն իրենց փափագին, Սո-
սի փեսան՝ Տիրանը 15 ուրբու համար քանդում է
արդեն գլուխ յեկած գործը: Արշավիրը ևս, վոր մի
ժամանակ ձգտում եր հաջողացնել Սոսի և Վարդիթե-
րի ամուսնութիւնը, նպաստում է գործի խափանվե-
լուն: Սիրահարները անկարող են լինում տանել այս
ծանր հարվածը: Իրար հասնելու հույսը կորցրած, նը-
րանք մեռնում են ամենավողբերգական մահով: Սոսը
խելագարվում է, սարերն ընկնում, Վարդիթերը հի-
վանդանում է, մեռնում: լսելով Վարդիթերի մահ-
վան բոթը Սոսը ևս մեռնում է:

Վեպի ֆաբուլան, ինչպես տեսնում ենք, նայել է
ու սովորական: Հասկանալի չե, Սոս և Վարդիթերի
սիրո ոռմանտիկ պատմութիւնը չե, վոր արժեքավոր
է դարձնում այս յերկը:

«Սոս և Վարդիթեր»-ը մի վեպ է, վոր գրված է 22
տարեկան անփորձ պատանու ձեռքով և այն էլ այն-
պիսի շրջանում, յերբ գրականութեան մեջ և մտքերի
վրա իշխում եր կեղծ դասական ուղղութիւնը, չերբ
ժողովրդական կյանքը իրական գույներով և գծերով

վերարտադրելու փորձեր համարյա չկային: Անխու-
սափելիորեն այդ վեպը պիտի ունենար խոշոր թե-
րութիւններ: Յեւ իրոք, այնտեղ կան հեղինակի չե-
ղեակայութեամբ ստեղծված բազմաթիւ անբնական
ու հնարովի դրութիւններ, տեսարաններ ու պատ-
կերներ. սակայն անբնականն ու հնարովին կորչում,

Այն տունը, վորտեղ ծնվել է Պռոշյանի վեպի հերոսը՝ Սոսը:

էն վեպում պատկերած իրական կյանքի հարուստ և
բազմաբովանդակ նկարագրութիւնների մեջ: Դրա-
նում չերևում է Պռոշյանի դիտելու և վերարտադրե-
լու ահագին կարողութիւնը: «Սոս և Վարդիթեր»-ի
արժեքը կայանում է գլուղական կյանքի և յերևույթ-
ների բազմակողմանի և ռեալ նկարագրութեան մեջ:
Ընթերցողի առաջ պատկերանում է 40-ական թվա-
կանների դուռն իր առուրյայով, իր ուրախութիւն-

ներով և դառնություններով, դարերով սրբագործված ավանդական սովորություններով:

Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր»-ը աշխարհիկ գրականության յերկրորդ հիմնաքարը հանդիսացավ: Մեծ դեմոկրատ և հեղափոխական Միքայել Նալբանդյանը «Սոս և Վարդիթեր»-ի առաջին ճիշտ գնահատողն է հանդիսացել: Նալբանդյանը նախ և առաջ վեր է հանել պատմական այն խոշոր դերը, վոր խաղաց «Սոս և Վարդիթեր»-ը, Արովյանի «Վերք Հայաստանի»-ի հետ, հիմք դնելով մեր նորագույն գրականությանը:

Նալբանդյանը ցույց է տվել, վոր Պռոշյանը գրական ասպարեզ է մտել կյանքի ռեալ ճանաչողության հսկաչական պաշարով: Նա ռեալիզմի մեջ է տեսել Պռոշյանի վեպի արժեքն ու ուժը, հիմնական թերություն համարելով հեղինակի յերևակալությամբ ստեղծված անճշտությունները, շեղումները բնականի և իրականի սահմանից: «Սոս և Վարդիթեր»-ի մեջ Նալբանդյանը տեսել է սոցիալական վեպի այն սաղմերը, վորոնցից պիտի զարգանային «Հացի խնդիր»-ը, «Ցեցեր»-ը «Բղդեն», «Հունոն» — Պռոշյանի ամենաարժեքավոր վեպերը:

«Սոս և Վարդիթեր» վեպում առանձին ուշադրության է արժանի չքավոր գյուղացի Վայկունը: Նա դատապարտում է քեթխուղաների շահասիրությունը, դժգոհում իր վրա դրած հարկերի ծանրություններից, բողոքում նրանց անապինիվ արարքի դեմ:

«Ես ի՞նչ ա, հիմի խարջ են կրտում, յես մի խեղճ մարդ եմ, նրանք ինչ վոր ինձ կըհասնեն խարջը տալու, երկու ենքան են առել, սաքի ասում են, վոր գեղի միջին տարեկան մասրաֆ (ծախք) ա ելել, փչացել

ա, պիտի լրացնենք, համա վորտեղ, քոմմա իրանք են ուտում, քյասիր քյուսուրի տունը քանդում, իրանցը շինում: Ես գրողամա մի հիքի ունիմ, ինձ տարել են զոռով կապել իրենք հիքիատիրոջ հետ, թե արի խարջ տուր: Ել չեն ասում թե, աչառը գոմշի հետ կարա լուծն ա՞նիք»: Արշամը դատապարտելով Վայկունու ընդդիմախոսներին՝ Սոսին և Պարետին հաստատում է նրա խոսքերի ճշմարտությունը, իր կողմից ավելացնելով նոր փաստեր «Վայկուն ավոր խոսքերն ավետարանի կողքին գրված են, — ասում է Արշամը, — սաքի ինչի՞ եք երկու յերեսանություն անում, կողմապահ ըլում: հիմի ես հո մեր պապական հիքին ա, ուղենան կխեն կտան ուրիշի: Քանի՞ քանի՞ որինակներ կան, վոր ընչանք քեզնից մի ոգուտ չեն ունեցել, բանըդ չեն շինել»:

Վայկունը և Արշամը պարզ գիտակցում են, վոր գյուղի ապագա ցեցերը՝ քեթխուղեքը ծառայում են վոչ թե համայնքին, այլ իրենց սեփական շահերին: Հենց դրա դեմ ել նրանք ուղղում են իրենց բողոքը:

Նալբանդյանը վերոհիշյալ փաստին վերաբերվել է մեծ ուշադրությամբ, հանձին Վայկունի և Արշամի նատեսել է սոցիալական բողոքի առաջին ներկայացուցիչներին, վորոնց կարիքը այնպես խիստ եր զգացվում այն ժամանակվա մեր մոռյլ ու անշարժ իրականության մեջ: Մեծ հրապարակախոսը խորը հրճվանք է արտահայտել Արշամի նկատմամբ, տեսնելով նրա մեջ նոր ժամանակի մարդուն:

Ուշագրավ է նաև Տիրանը: Նա Սաքոյի, Բղդեյի և Բալասան աղայի նախատիպն է: Գյուլի սոցիալական զարգացման հաջորդ շրջանում տասնհինգ ուրբով

«հոգին ծախող» այդ մանր շահամուկից անխուսափելիորեն պիտի զարգանային գյուղական ժողովրդի արնախում ազրուկները:

*
**

Պռոշյանը առ ժամանակ թողնում է գրականությունը և կրկին վերադառնում մանկավարժության բնագավառը. այս անգամ նա փորձում է իրագործել մի ուրիշ դժվարին՝ ձեռնարկություն—հիմնել աղջկանց դպրոց: «Այն ժամանակ Թիֆլիսում հայ աղջկանց դպրոցի գոյությունն ամենքին ծաղրելի յեր թվում... Հրեշավոր բան եր թվում ավելի զարգացած ոտարազգիներին, թող թե հայերին՝ աղջկանց ուսումը»:

Առանց յերկյուղ կրելու գործի դժվարությունից, առանց հարկավոր ոժանդակության ակնկալության, Պռոշյանն իրեն հատուկ վճռականությամբ սկսում է իրագործել իր վաղուցվա մտադրությունը: Դասերը սկսում է, ուսենալով միայն յերկու աշակերտուհի: Կարճ ժամանակից հետո աշակերտուհիների թիվը հասնում է յերեսունի: Գտնվում են նախանձախնդիր մարդիկ, վորոնք հանձն են առնում դպրոցի հոգաբարձությունը և նյութական ապահովությունը: Յեւ այսպես, հիմնվում է Գալանյան աղջկանց դպրոցը, վոր առաջինն եր Թբիլիսիում և ամբողջ Կովկասում: Պռոշյանի հաջող փորձից հետո, քաղաքի զանազան թաղերում բացվում են նույնանման դպրոցներ:

Չափազանց խոշոր դեր է կատարել Պռոշյանը նաև թատրոնի առաքարիզում: Մանկավարժական աշխատանքներին զուգընթաց նա ձեռնարկում է Թբիլի-

սիում մշտական հայկական թատրոն ստեղծելու գործը և այս բանում մեծ ջանասիրություն ու կամք ե ցուցաբերում: Մի խումբ թատերասեր չերիտասարդների գլուխ անցած, ծեծում է Թբիլիսիի այն ժամանակվա բոլոր աղպեցիկ մարդկանց դռները, վորոնք կարող էյին շատ թե քիչ ոգտակար լինել այդ գործում: Հաշտեցնում է գժտված, այն ժամանակվա չերկու նշանավոր հայ դրամատուրգներին, Հակոբ Կարենյանին և Միքայել Պատկանյանին: Հակառակ վերջիններիս դիմադրություններին, Պռոշյանը 1863 թվի հունվարին գլուխ է բերում առաջին ներկայացումը, վորը չտեսնված հաջողություն է ունենում: Բեմադրվում է Պռոշյանի ձեռքով արարատյան բարբառի վերածած խ. Գալֆայանի «Արշակ Բ.» վողբերգությունը: «Հայոց թատրոնի սկզբնավորությունը Թիֆլիսում» հողվածում Պռոշյանը գրում է. «Այն ինչ խառն բաղմություն եր, աստված իմ, վոր միմյանց գլխի ձկան ծվարի նման ճխվել էյին, հնարավորություն չկար տոմս ստանալու, իրար գլուխ են ջարդում, իրար ուսի են բարձրանում: Արիստոկրատ, վաճառական, արհեստավոր, կիստո, դատարկաշրջիկ, արկածախնդիր՝ ամենքյան լուսամուտի առաջ բռնած տոմսակ են աղաղակում, թղթադրամները ողի մեջ ծածանում են» («Թատրոն», 1893 թ. №—1): Ներկայացումը կրկնվում է հասարակության՝ գլխավորապես համքարության պահանջով: Թբիլիսիի համքարը, չերիտասարդ թատերասերներին ձեռքերի վրա տանում է ուստաբաշի Զառափ Գիքոյի տունը, վորտեղ նրանց համար խնջուք եր պատրաստված: Այս բանն ավելի ևս խրախուսում է չերիտասարդ թատերասերներին: Ստեղծ-

վում է թատրոնական հոգաբարձութուն: Գործը կարգի յե ընկնում:

Միայն զարմանալ կարելի յե Պոռշյանի համարձակության և ինքնավստահության վրա: Այն ժամանակվա դժվարին պայմաններում, չերբ գործունեյա մարդու ամեն քայլափոխը տասնյակ խոչընդոտի յեր հանդիպում, չերբ անուն և ուժ ունեցող մարդիկ հեռու եյին փախչում գործից, վախենալով դժվարություններից, դեռևս անհայտ ու անանուն չերիտասարդը կարողանում է այդքան գործ հաջողացնել և այն ել նյութական մեծ զրկանքների մեջ, կյանքի ամենաառնապատ ակամաններում: «Յեթե ընթերցողը կմտածի գտնել սենյակումս շենք ու շնորքին կահկարասիք, շատ կսխալվի. թե իմ տունը, թե տառապի բունը մեկ եր»: «Վառելիքի սղությունից տունս տաքանում եր յեկող հյուրերի շնչով», իսկ հյուրեր չեղած ժամանակ «գրիչը մատներինս մեջ հարմար բռնելու համար վառարանի տեղ ծառայում եր ծոցս»:

Պոռշյանի ջանքերով Թբիլիսիում հաջ ժողովրդական թատրոն ստեղծելու գործը հաստատուն հունի մեջ մտնելուց հետո, ասպարեզ չեկան նոր և կարող ուժեր հանձին Գ. Զմշկյանի և ուրիշների: Պոռշյանն այս ասպարեզում իր անելիքն ավարտել եր:

Պոռշյանի հանդուգն բնավորության լավագուցն նկատագիրը տվել է Ղ. Աղայանը, վոր նրան գիտեր ավելի լավ, քան մեկ ուրիշը: Նա գրում է. «Այդ ժամանակ Պոռշյանցը թեև դպրոցից նոր եր դուրս յեկել, բայց դպրոցականի քաջվող և ամոթխած բնավորություն չունեի, այլ չափից դուրս յերեսբաց և համարձակ եր: Նոր սերունդը կյանքի նորոգութուն եր պա-

հանջում: Նորոգության առաքյալ լինելու համար ամոթխածությունը ձեռնտու հատկություն չեր, պետք եր քաջութուն, վստահություն, համարձակութուն և մինչև անգամ հանդգնութուն և ստահակութուն: Պոռշյանցն այս բոլոր գենքերով զրահավորված եր հնության դեմ պատերազմ մղելու համար»: Իրոք վոր Պոռշյանցը նովատոր եր, նովատորին հատուկ խիզախ բնավորությամբ:

1863 թվին Պետրոս Շանչյանը հրավիրվում է Շուշվա հոգևոր դպրոցի տեսուչ, վորն իր հերթին հրավիրում է Պոռշյանին՝ նույն դպրոցի լեզվի դասատու և տեսչի ոգնական: Տեսնելով Գայանյան դպրոցը հաստատուն հիմքի վրա դրած, գործի շարունակութունը թողնելով ընկերներին, նա մեկնում է Շուշի այն գիտակցությամբ, թե գավառում գործիչների ավելի մեծ կարիք կա, քան Թբիլիսիում: Իր առաջին փորձից խրախուսված, այստեղ ևս Պոռշյանը հիմնում է աղջկանց դպրոց—«Շուշվա Մարիամյան աղջկանց ուսումնարանը»: Այս տարիները Շուշվա կյանքում աննախընթաց տարիներ եյին: Սակայն, ինչպես Ներսիսյան դպրոցում, այնպես և այստեղ, Շանչյանի ու նրա համախոհների մանկավարժական առաջադիմական—վերանորոգչական գործունեյության դեմ խավարամիտներն սկսում են իրենց դավադիր գործունեյությունը: Վերջիններին ոգնության է գալիս Եջմիածնի հոգևոր իշխանությունը: Շանչյանի և նրա գործակիցների բանավոր և գրավոր դիմումները կաթողիկոսին, անհետեվանք են անցնում: Շանչյանականների գործը պարտվում է:

1865 թվին Թբիլիսիում յերկարատև և ծանր հի-

վանդությունից Պոռշյանը փրկվում է, վորից հետո առողջությունը վերականգնելու համար, բժիշկներին խորհուրդով, մեկնում է Յերևան: Այստեղ նա ապրուստի միջոց է հայթայթում լուսանկարչությամբ: Ի դեպ պիտի ասել, վոր Պոռշյանը դեռևս 1863 թվին «Կոռնկ» ամսագրի խմբագրության հաշվով սովորում է լուսանկարչություն և ձեռք է բերում գործիքներ: Պոռշյանին հետագայում շատ անգամ է պետք դալիս այդ արհեստը: Ամեն անգամ, յերբ նա ուսուցչական ասպարեզից զանազան պատճառներով հեռու չեղել, իբրև հաց աշխատելու միջոցի՝ դիմել է լուսանկարչությանը:

1866 թվին Պոռշյանը մտադրվում է Թավրիզ անցնել, այնտեղ աշխատել մի տարի, ապա մեկնել Հնդկաստան: Հավանորեն նոր յերկրներ տեսնելու գիտավորությամբ եր Պոռշյանն այդպիսի հեռավոր ճանապարհորդություն կատարելու: Նույն թվի ձմեռն անց է կացնում Նախիջևանում և Որդուբադում: Թավրիզ գնալու համար ճանապարհածախս է պատրաստում լուսանկարչությամբ: Միևնույն գիտավորությամբ գնում է Ագուլիս: Լսած լինելով Պոռշյանի անունը, ագուլեցիք հորդորում են թողնել Թավրիզ գնալու մտադրությունը և տեղում մի կանոնավոր դպրոց հիմնել: Պոռշյանը համաձայնում է և ֆնում: Սկսում է գործի նախապատրաստությունը, վորը և արագ թափով առաջ է գնում: Յերկու շաբաթվա ընթացքում 25 հազար ոտբլի նվեր է ժողովվում բացվելիք յերկու սեռի դպրոցների նյութական ապահովության համար: Պոռշյանի ձեռքով կազմվում և գլուղական հասարակության ժողովում հաստատվում է դպրոցների

կանոնադրությունը և ներկայացվում կաթողիկոսին ի հաստատություն: Այստեղից ել սկսվում է գործի ղեկավարությունը. կաթողիկոսը ահաճությամբ է ընդունում նրանց: «Գլխներիս սառը ջուր մաղվեցավ,— գրում է նա «Հուշիկների» անտիպ մասում,— ծակու-մուտների լարած վորոգայթները հաստատուն են յեղել. նրանք հաջողացրել են»: Մեծ ղեկավարությամբ, վերջապես, ստանում են կաթողիկոսի թույլտվությունը դպրոց բացելու վերաբերյալ և վերադառնում: Թբիլիսիից և Յերևանից Պոռշյանը ուսուցիչներ է հրավիրում: Պարապմունքներն սկսվում են և առաջ են գնում մեծ հաջողությամբ: Բայց առժամանակյա խաղաղությունը շուտով վրդովվում է: Ագուլիսի փողոցներում՝ պատերին փակցրած՝ Պոռշյանին վարկաբեկող տոմսակներ են հայտնվում: Տոմսերի հեղինակները Ագուլիսի տերտերներն ու տիրացուներն էյին, վորոնք ցանկանում էյին քայքայել դպրոցը: Խավարի քուրմերը փորձում են քայքայել ժողովրդի ձեռքով գլուխ բերված լուսավորության գործը:

1868 թվի սկզբներին Ագուլիսում հայտնվում է վարդապետ Գևորգ Արամյանը, վոր Ագուլիս եր յեկել խավարամիտ Սարգիս Զալալյանի թեկադրանքով, դպրոցը քայքայելու գիտավորությամբ: «Դու ղրկված ես քայքայելու այդ ոճի բունը» — գրում է Զալալյանը Արամյանին. Նույն նամակում նա այսպես է հորդորում իր գործակալին: «Գործիր, վարդապետ, մեր սկզսածը պատերազմ է, այդ ֆարմասիոններից մեր պատիվը վտանատակ գնալու յե մի որ, չեթե ցայսոր չի գնացել»: Արամյանը Ագուլիսից հեռանում է խայտառակված և անարգված:

Պոռճյանի դեմ լարվող դավերի վերջին հերոսը Ագու-
լիսում վարդապետ Մեսրոպ Սմբատյանն էր։ Այս խառ-
դախ հոգևորականը, վոր ձևանում էր Պոռճյանին «սըր-
տակից բարեկամ», փորձ է անում վերջինիս և դպրո-
ցի հոգաբարձության միջև գծառութուն առաջացնել։
Դավադրությունը բացվում է և Սմբատյանը ամօթա-
հար հեռացվում է Ագուլիսից։ Սակայն շատ չանցած
նույն Սմբատյանի շնորհիվ ստացվում է սինոդի հրա-
մանը, վորի ուժով Պոռճյանը «իբրև անբարոյականաց-
նող, մոլորեցնող պայծառամիտ ազուլեցիներին» հե-
ռացվում է թե տեսչութունից և թե ուսուցչութուն-
ից։ Սինոդի հրամանը սպառնում է, յեթե հոգաբար-
ձուներն ընդգրկմանն, սինոդը քաղաքական իշխանու-
թյան կլիմի և կվարվի այնպես, ինչպես ինքն է
իմանում։ 1868 թվի հունիսի վերջին Պոռճյանը ընդ-
միշտ թողնում է Ագուլիսը։

Գյուղական հասարակութունից սիրված և հարգված
ժողովրդական ուսուցիչը չաբաչար հալածվում է կը-
ղերից...

1868 թվի ամառը Պոռճյանը անց է կացնում իր
հայրենի գուղում՝ Աշտարակում։ Դեռևս նոր պաշ-
տոնագուրկ յեղած վիպասանին վոգևորում է գործու-
նեցության մի նոր իդեա։ Այդ ժամանակ Աշտարակ
գյուղում որինավոր դպրոց չկար։ Պոռճյանը փորձ է
անում յերկու քահանաների ձեռքով յերկու թայ-
ֆայի պառակտված գյուղը միավորել և մի կանոնավոր
դպրոց հիմնել։ «Բահանայք միմյանց դեմ ատելու-
թյուն տարածելով ժողովուրդն ել նույն տրամադը-
րության մեջ են պահել»։ Հասարակական ժողով է
գումարվում, կարգացվում է Պոռճյանի ձեռքով կազմ-

ված դպրոցի կանոնադրությունը, ընտրվում հոգա-
բարձություն։ Սակայն հաջորդ որը, յերբ պիտի միաց-
նեյին յերկու դպրոցների աշակերտներին, վորոնց կըր-
թությունը և դաստիարակությունը մինչ այդ հանձն-
ված էր կիսազբաղեա տիրացուներին, Մարիանե յե-
կեղեցու քահանա Տեր-Սարգիսը՝ կաթողիկոսի ռեակ-
ցիոն գաղափարների թարգման Նիկողայոս Տեր-Հով-
սեփյանցի¹ դրդումով գործը խափանում է։ Նա մեր-
կացրած սրով փակում է հոգաբարձուների ճանա-
պարհը և սպառնում աշակերտներին սրախողխող անել,
յեթե վերջիններս կհամարձակվեն վոտները դուրս
դնել Մարիանեյի բակից։ Պոռճյանը սրտաբեկ թող-
նում է Աշտարակը և մեկնում Թբիլիսի։ Այս դեպքից
հետո Պոռճյանը «վատ վարքի» և յեկեղեցուն «վատ
ծառայելու» համար զրկվում է ուսուցչության իրա-
վունքից։ Այս և հետագա մի շարք տարիներին Պոռճ-
յանի հիմնական զբաղմունքը լուսանկարչությունն էր։
«Մշակ» լրագրի 1872 թվի № 6-ում տպագրված է հե-
տևյալ հայտարարությունը. «Փոտոգրաֆ Պերճ Պոռճ-
յանցը հայտնում է յուր շնորհակալությունը Թիֆլի-
զո հարգո հասարակությանը այն համակրության հա-
մար, վոր նա ցույց է տվել դեպի յուր ֆոտոգրաֆիան։
Պերճը հիմի ել պատիվ է համարում իրեն հայտ-
նել, վոր ինքը ստացել է արտասահմանից ֆոտոգ-
րաֆիայի նոյ գեղորայք և մաքուր պատկերներ հա-
նելու մետոդաներ։

¹ Վիպասանը հետագայում Տեր-Սարգսից կերտել է Միկիտան
Սաքոյի տիպը, Նիկողայոս Տեր-Հովսեփյանցի՝ Բալասան աղայի։
Այս հանգամանքը, վոր նույնիսկ գրականագետներից շատերն
անհայտ է, Աշտարակում հանրածանոթ փաստ է։

Նուշնայեա հանում ե նա պատկերներ և քթի աղլու-
խի վրա բալականի եծան գնով:

Պերճ Պոռշյանցը հույս ունի, վոր այսուհետե թիֆ-
լիզի պատվելի հասարակությունը չի թողուլ առանց
ուշադրության յուր գործարանը, վոր գտնվում ե Մի-
քայելովսկի կամըջի վրա»:

Ճակատագրի վորպեսզի հեգնանք: «Թիֆլիզո հարգո
հասարակությունը» համակրություն ե ցույց տվել վոչ
թե վիպասան, այլ լուսանկարիչ Պոռշյանին, վոչ թե
«Սոս և Վարդիթեր»-ի անմահ հեղինակին. այլ քթի
աղլուխի վրա նոր «մետոդաներով» եծան գնով նկար-
ներ հանողին: Այդ նրանից չէր արդէոք, վոր Պոռշ-
յանի լուսանկարչական ապարատը արտասահմանյան
լավ թղթի և դեղորայքի շնորհիվ ընդունակ եր սիրա-
շահելու հայրուրժուպի փառասիրությունը՝ ցույց տա-
լով նրա արտաքին փայլը միայն, յերբեմն նուշնիսկ
հղիելով և կոկիլով նրա անտաշ մոռութը, իսկ վիպա-
սան Պոռշյանի ստեղծագործական ապարատը գուրկ
եր այդ հատկությունից և ընդհակառակը ոժտված եր
գեղեցիկ արտաքինի տակ թագնված ալլանդակ իրա-
կանությունը մերկացնելու կարողությամբ:

1872 թվին Պոռշյանը հրավիրվում ե աշխատելու
«Մշակ» լրագրին: Արծրունին հայերենին վատ եր տի-
րապետում և անծանոթ եր հայ կյանքին, ուստի «Մը-
շակ»-ը «հայության շավղով» տանելու համար նա ի-
րեն շրջապատում ե Հայաստանի զանազան գալառ-
ների կյանքին քաջ ծանոթ և հայերենին հմուտ մարդ-
կանցով: Ահա սրանց թվին եր պատկանում նաև
Պոռշյանը: Սրանք աշխատում եյին անձնվիրաբար,
չխնայելով յեռանդ և ջանք: Սրանց շնորհիվ «Մշակ»-ն

սկզբից և յեթ մեծ հաջողություն ե ունենում: «Առանց
ինչ ակնկալության, հայ գրականությանը ծառայելու
միայն մտքով, ցորեկը նոքա յուրյանց մի կտոր հա-
ցի քամակից են վազում, իսկ գիշերը քունը կտրած
մինչև կես գիշեր ևս ավելի պարապում «Մշակ»-ի
խմբագրատանը, շատերը մինչև տպարանն են վազում,
վորը մուր ե քսում, վորը սրբագործյամբ ե պարա-
պած և վորը տառեր ե ցրվում»:

Գրիգոր Արծրունին սկզբնական շրջանում նրանց
նուշնիսկ խմբագիրներ եր համարում և վոչ լոկ խմ-
բագրության անդամներ, իրեն վերապահելով պատաս-
խանատու խմբագրի կոչումը: «Գիտնական Արծրու-
նին—իրոնիայով գրում ե Պոռշյանը—ամոթ չի համա-
րել յեվրոպական հայացքով գրած հոդվածը յենթար-
կել մի քանի թերուսների քննությանը. նա յուր ձեռ-
քով գրիչը հանձնել ե նուշն հայագետներին՝ հայաց-
նելու յուր հոդվածը»:

Արծրունին շուտով ամրապնդված տեսնելով իր դեր-
քը, սկսեց աստիճանաբար հետ խլել իր աշխատակից-
ների իրավունքները, խեղդել նրանց ձայնը: Վոգեկո-
րությամբ գործին կպած անձնազոհ աշխատակիցների
խումբը սկսեց ցրիվ գալ: Պոռշյանի աշխատակցու-
թյունը «Մշակ»-ին շատ կարճ ե տևում: Նա հենց նուշն
տարին, 1872 թվին, թողեց «Մշակ»-ը: Հեռացան նաև
Զմշկյանը և Ամերիկյանը: «Հին թերուսներից—գրում
ե Պոռշյանը,—միայն Բաֆֆին գլուխը կախ ծանր նըս-
տեց յուր տեղը իբրև վարձկան աշխատակից, վոր վա-
յելեց և անուն ստացավ»:

Հիշյալ ինտելիգենտների հեռանալը «Մշակ»-ից և
Արծրունուց պատահական չեր, ինչպես և պատահական

չեր այն հանգամանքը, վոր Բաֆֆին համակերպվեց
«Մշակ»-ին: Պոռշյանն իր դեմոկրատական աշխարհա-
հայեցող չեր կարող հաշտութեան չեղը գտնել լիբերալ
հրապարակախոսի հետ: Ասել ե թե՝ Պոռշյանի «Մշակ»-ից
հեռանալն ունեւր իր սոցիալական խորը պատճառը:

*
* *

«Մշակ»-ից հեռանալուց հետո Պոռշյանը վոգեւորվում
ե կնոջը բժշկուհի դարձնելու մտքով: Այս մտադրու-
թյունն իրագործելու համար կամենում ե անցնել ար-
տասահման, հույսը դրած լուսանկարչութեան ե բա-
րեկամների ոգնութեան վրա: Պոռշյան ամուսինները
սկսում են գերմաներեն սովորել, սակայն կառավա-
րութեան կարգադրութունը՝ հետ կանչել Յյուրիից
բոլոր ուսու ուսանողուհիներին, հուսախարություն ե
առաջացնում նրանց մեջ: Ինչ խոսք, վոր նրանց այս
մտադրությունը չերբեք չիրագործվեց, բայց յերկար
ժամանակ նրանցից չեր հեռանում այդ միտքը:

1874 թվի ամառը Պոռշյանը հրավիրվում ե Հաշ-
տարխան: Այստեղ նա հիմնում ե յերկսեռ ծխական
դպրոց: Հաշտարխանում անցկացրած տարիներից նա
չափազանց դժգոհ ե: Այստեղ ես Պոռշյանը չի ազատ-
վում խավարամիտների դավերից ե հալածանքներից:
«Պրոտեստանտ», «անաստված», «անբարոյական» բա-
ռերով ելին վորակվում այստեղ Շանշյանը ե նրա ա-
շակերտները: Հաշտարխանից Դ. Աղայանին գրած մի
նամակում Պոռշյանը գրում ե. «Այստեղ չկա այնպի-
սի ընկերություն, յեղածները մի քանի յերիտասարդ-
ներ են, վորոնց քթի ծայրին վոքըր շուքով չի հաս-

նիլ, իրենց համարում են բարձր արիստոկրատ ե մի-
միայն կլուրի հերոսներ»: «Կլուրի հերոսներ» շըը-
ջանում Պոռշյանն իրեն դգում ե բացարձակապես
միայնակ: Միաժամանակ նա աչք չի բացում ըն-
տանեկան դժբախտություններից: Նա ձգտում ե
դուրս պրծնել այդ անտանելի միջավայրից ե հարմար
առիթի յե սպասում: 1876 թվին սկսվեց հրապարակ-
վել Արգար Հովհաննիսյանի «Փորձ»-ը: Խմբագիրը մի
նամակով դիմում ե Պոռշյանին, հրավիրելով աշխա-
տակցելու ամսագրին: Խրախուսված «Փորձ»-ի խմբա-
գրի նամակից, Պոռշյանը Հաշտարխանում սկսում ե
գրել «Կովածաղիկ»-ը: 17 տարի գրական աշխարհից
հեռացած հեղինակը կրկին վերադառնում ե դեպի գը-
րականություն: 1877 թվին նա թողնում ե Հաշտար-
խանը ե տեղափոխվում ե Թբիլիսի: Այդ թվին ել
«Փորձ»-ում լույս ե տեսնում «Կովածաղիկ»-ը: 1879
թվին նույն ամսագրում տպվում ե հեղինակի գլուխ
գործոց «Հացի խնդիր» վեպը:

«Սոս ե Վարդիթեր»-ից հետո Պոռշյանի դիտողու-
թյան շրջանակներն ավելի ես ընդարձակվում են, նրա
հայացքը յերևույթների վրա ավելի ես խորանում ե,
նոր յերևույթներ են գրավում նրա ուշադրությունը.
կենցաղային հարցերը մղվում են հետին պլանի վրա
ե առաջին պլանի վրա յեն քաշվում գյուղական դա-
սակարգերը, նրանց մեջ յեղած փոխհարաբերությունը:
«Սոս ե Վարդիթեր» ե «Հացի խնդիր» վեպերի մեջ
ընկած ե մի ամբողջ քսանամյակ: Սոցիալական շեր-
տավորումը գյուղում արագ թափով առաջ եր գնացել
ե դասակարգերի մեջ ստեղծվել եր անանցանելի ան-
ջըրպետ: Առաջացել եր ցեղերի — գյուղական կյանքի

քայքայիչներն մի ահադին լազմություն: Սրանք պաշտոնամուլ, շահամուլ, կաշառակեր աստիճանավորներն էին, կեղեքիչ վաշխառուները և իր ստոր գործունեությունը: Սրանք գյուղական աշխատավորության դեմ հանդես են գալիս միասնական ճակատով: Սրանց մեջ շահերի հակասություն չկա, ընդհակառակը նրանց շահերը խաչաձևվում են: Ահհնարին և պաակերացնել Միկիտան Սաքոյին առանց մովրովի, ինչպես նրա միկիտանխանեն առանց մովրովի ապարանքի: Իսկ գյուղական քահանան սրանց դավերի մշտական գործակիցն է:

Պ. Պոռյան

Պոռյանի ստեղծագործությունն մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի «Հացի խնդիր» վեպը: «Հացի խնդիր»-ը Պոռյանի գրական հասուն շրջանի արվեստիքն է: Դա մի գործ է, վեր բացառիկ արժեք ու նշանակություն ունի ամբողջ հայ վիպագրություն մեջ, վորպես սոցիալական խոշոր յերկ: Ավելի քան յերեք հարյուր հիսուն մեծագիր եջերից բաղկացած այդ սովաբ գիրքը մի հայելի յե, վորն իր մեջ անդրադարձրել է 60—70-ական թվականների Արարատյան դաշտի գյուղերի կյանքը:

Ահավասիկ վեպի բովանդակությունը:

Աշտարակում անվանի հարուստ խեչանանց խեչանի միակ ժառանգը նրա աղջիկն էր՝ Հեղնարը, վորին հալըր մանկուց նշանել էր Սմբատի հետ: Հեղնարը չնայած աչքի չեր ընկնում իր գեղեցկությունը, բայց հարուստ ուրիշի շնորհիվ բազմաթիվ գյուղական յերիտասարդների տենչանքի առարկան էր: Խեչանի հարըստությունը աչք էր դրել նաե Միկիտան Սաքոն, այս վեպի կենտրոնական անձը: «Խեչանի աղջիկը չեմ առնում, նրա մալ ու գովաթը պիտի լինի իմ կնիկը» — ասում էր նա: Սաքոն մովրովի (գավառապետի) հետ ունեցած իր բարեկամության ու կապերի շնորհիվ խափանում է Հեղնարի ու Սմբատի պսակը: Այնուհետև զանազան հնարներով փորձում է գրավել Խեչանի սիրտը, շահել նրա համակրանքը: Բայց Խեչանը լավ էր ճանաչում «սատանա» Սաքոյին և գիտեր այդ բոլորի բուն շարժառիթը: Սաքոն փորձում է ավագակնների միջոցով փախցնել Հեղնարին, սակայն Հերիքնաղը (Խեչանի այրիաղած քրոջ աղջիկը, վոր մոր հետ նրա տանն էր ապրում) սպանում է ավագակներից

մեկին և խանդարում նրանց դիտավորությունը: Այս դրությունից Սաքոն հաջող յելք է գտնում: Մարդասպանության մեղադրանքով բանտարկել է տալիս Սեֆանին և վերջինիս բարերար ձևանալով, սկսում է քամել նրա հարստությունը: Գալիս է «արդարադատ» քննիչը և ազատում արդեն գերեզմանի դուռը հասած Սեֆանին: Սաքոն «արդարադատությունից» խույս է տալիս, անցնում է Պարսկաստան վորպես պարսիկ կրոնավոր: Մինչև Սեֆանի բանտից դուրս գալը մեռնում է Հեղնարը, մեռնում է և Սեֆանը: Սմբատը ամուսնանում է Հերիքնազի հետ և տեր է դառնում Սեֆանի ժառանգությանը:

Վեպի մեջ բոլոր գործողությունների հիմնական առանցքը Սաքոն է, բոլոր գործողությունները նրա շուրջն են դառնում, նրանից են սկսվում և նրա վրա հանգչում բոլոր դեպքերն ու անցքերը:

Միկիտան Սաքոն առևտրա-վաշխառուական դասակարգի տիպական ներկայացուցիչն է: Նա լավ է հասկացել կապիտալիստական հասարակության գալլի որենքը և ինքն ել գինվել է գիշատիչի ժանիքներով: Նրա մանկութունը անց է կացել իր պես գող ու խաբերա գինեվաճառների գինիտներում: Սաքոն աշակերտելով նրանց, գերազանցել է իր ուսուցիչներին իր ճարպիկ խաբերայությամբ: Ամենուրեք իր շահը հետապնդող, աշխատավորներին հարստահարող Միկիտան Սաքոն նրանց ցավակից և բարեկամ է ձևանում: Փող դիզելու տենչը սրա մոտ բնավորություն է դարձել, այդ մի կերք է, վորի մեջ լուծվում, կորչում են մնացած բոլոր ձգտումները: Նրա համար չկան բարոյական նորմաներ, վերացել են թուլատրելի և անթուլ-

լատրելի սահմանները: ամեն ինչ լավ է, յեթե նպատակում է փող դիզելուն: Փողը նրա կյանքի նպատակն է և բոլոր գործողությունների առանցքը: Վորպես կապիտալիզմի ներկայացուցիչ նա լավ գիտե փողի ուժը: Փողն ամեն ինչ է, նա կուռք է, պաշտամունք, աստված: Յեվ այդ ամենահզոր ուժին տիրանալու համար Սաքոն միջոցների մեջ խտրություն չի դնում. «նպատակը արդարացնում է միջոցը»: Ստոր դավեր և խաղալիս մեքենայություններ հորինելու մեջ Սաքոն անգերազանց է:

Բնատնտեսության շրջանում արհամարհված փողը այստեղ չտեսնված ուժ է իշխանություն է ստացել և այդ իշխանությունը լծի պես ծանրացել է աշխատավորության վզին: Արհամարհված փողատերը Պոռշյանի գյուղում կենտրոնական դեմք է վեպում՝ դելխավոր գործող անձ:

Աշխատավոր գյուղացին մինչև կոկորդը խրված էր պարտքի մեջ: Մի անգամ վաշխառուի ճանկն ընկնողը ալլևս փրկություն չունի: Պարտքը ժառանգաբար անցնում է հորի, վորդիներին: Հորը խեղդող ողակը խեղդում է նաև գավակներին: «Առաջ ով վոր մի թուման պարտք էր ունենում, քունը չեր տանում ընչանք մի չեղը, յա մի կովի չեր ծախում, իր հողին թափում. հիմի գիտե՞ս քանի թումաններ են անտեր սանադի մեջ գրվում: Ի՞նչ չեղը, ի՞նչ տուն ու տեղ, ի՞նչ մուլք, վորդին ել վոր ծախի, պրծնում չկա. ըսկի չգիտեմ, թե սրա վերջը ուր պիտի հասնի»...

Ինչպես վերը ասացինք, անհնարին է պատկերացնել Միկիտան Սաքոյին առանց մոլորվի: Սաքոն գործում էր մոլորվի գիտությամբ և աշակցությամբ:

կապը գալառապետի հետ ավելի մեծ ուժ և համար-
ձակություն է տալիս նրա գործունեյությանը։ Զարմա-
նալի սուր դիտողություն և հանդես բերել Պոռշյանը
այս դեպքում ևս։ Նա ցույց է տվել այդ կապի վոչ
պատահական, այլ դասակարգային բնույթը։

Մովրովը տիպիկ ներկայացուցիչն է ցարական աս-
տիճանավորության։ Նա իր պաշտոնի վրա նայում է
իրեն չեղամտի անսպառ աղբյուրի։ Կաշառակերություն-
ը նրա մոտ բնավորության գիծ է։ Նրա պաշտպա-
նությունից ոգտվում են նույնիսկ ավազակները։
Ժողովրդին հարստահարելու համար Սաքուլի հնա-
րած բոլոր մեքենայություններին մովրովը որենքի
ուժ է տալիս։ Որենքն ու իշխանությունը մովրովի
սեփական շահերին ու բարեկեցությանն են ծառա-
յում։ Իր շահերից դուրս չկա վոչ որենք, վոչ իշ-
խանություն։ Իշխանությունը մովրովի ձեռքին մաս-
գործի դանակ է, վորով նա մաշկում է ժողովրդին։
Նա իր բոլոր ապրեն արարքների համար բարձր
իշխանության կողմից մնում է անպատիժ։ Իր կո-
ղովուտից առատ բաժին է հանում մեծավորներին,
դրանով ավելի ամրապնդելով իր դիրքը։ Այսպիսով
Պոռշյանը մերկացնում է ցարական պետական սխ-
տեմի ամենազաղելի կողմերից մեկը—վարից վեր
կաշառքով դիրք ամրապնդելը և բարձր պաշտոննե-
րի հասնելը։

Վաշխառուներից կեղեքվող գյուղը մյուս կողմից
կողովավորում է իշխանության ներկայացուցիչների
ձեռքով։ Գյուղացու վողնաշարը ծովում է հարկերի
ծանրությունից։ Կոռ ու բեգյառը կրկնակի սոսկալի
յնն դառնում մանավանդ մովրովի, չասավուլի, տա-

նուտերի որինազանցությունների շնորհիվ։ Նրանք
ավելի հանդուգն են դառնում շնորհիվ այն բանի,
վոր գյուղացին տգետ է, որենքից բան չի հասկանում։
Գյուղացին ստիպված է լինում ամեն քայլափոխին
իր քսակի բերանը բաց անել։ Նրան սովորեցրել են
յերբեք առանց կաշառքի կամ «նվերի» աստիճանա-
վորի դուռը չգնալ, իսկ գյուղացին հաճախ է գնում
որենքի դուռը, հաճախ է պատահում կառավարության
պաշտոնյային։ «Խալխումն ել հալ չմնաց, յեզը վեր
են կացնում, տալիցը հորթը ուզում, գոռով մարդ-
կանց կովացնում են, վոչ մեջտեղը իրենք մոծակի
պես ծծեն, արնաքամ անեն. ել վոչ դիվան կա, վոչ
դատաստան, վոչ իրավունք կա, վոչ արդարություն»
վերջին մեհտարիցը թռնած ընչանք ինքը մովրովը՝
ձեռը դեմ արած ուզում են։ Ախր վորտեղից տան, մի
մեր գեղի հալը հարցրու՝ կսարսափես, վոր լսես. տուն
կա, վոր պարտքի տակին թաղված չլինի. լոնչ են
ուտում. կերածները, պաս որը ցամաք հաց ա, ուտի-
սին մի կտոր աղվեսի չոր պանիր, հաղածներն ել վոր
մի թել քաշես ինքը հարյուր կարկատան վեր կընկնի.
ախր թե վոր ես կոռ ու բեգյառը չլինի, ընչի՞ հա-
մար պիտի պարտքի տակ ճգմիլի»։ («Հացի խնդիր»)։

Ցարական պաշտոնեյության համար գյուղը ավա-
բառության վալը եր, սա մի տեսակ գաղութային
թալանի շրջան եր հայ գյուղի կյանքում։

Պաշտոնյան գյուղացու հոգեառ հրեշտակն է, նրա
սոսկ յերևալը ահ ու սարսափ է ազդում գյուղացուն։
Գյուղացու աչքը վախեցել է, նա յերբեք լավ բան չի
տեսել պաշտոնյայից և վոչինչ լավ բան չի սպասում։
Բոլոր դեպքերում վոտնահարվում են աշխատավորի

մարդկային տարրական իրավունքները. գյուղացին պաշտոնյայի կարծիքով մարդ չէ: Նրան ոռոգի տալն աստիճանավորի համար նույնն է, ինչ լծկան անասունին ծեծելը: Գյուղացու մերկ թիկունքը հաճախ է կապտում յասավուլի մտրակից:

«Արյունը վաղելով ցած իջավ գյուղացու չերեսով և նա գլխի վազը գետնին պառկեց:

— Թեկուղ քոտանաս ե՛լ՝ հոգս չի, թե դու սատկած՝ թե մի շուն՝ դուլուղի մարդի համար մին ա, յերկու աքացի ել գլխին իջեցնելով՝ բաց թողեց յասավուլն ընկած մարդուն»... («Հացի խնդիր»):

Այսպիսին է Պոռչյանի նկարագրած գյուղի պատկերը ընդհանուր գծերով: Հարստահարվող, բռնադատվող, որենքից անտեղյակ, իրավագուրկ, իշխողների քմահաճույքին մատնված գյուղացու կյանքից ցնցող պատկերներ և ստեղծել Պոռչյանն իր վեպում: Նրա ստեղծած վաշխառուների և այլ կարգի հարստահարիչների տիպերն անկրկնելի յեն: Միկիտան Սաքոն, Բալասան աղան, Բղդեն 19-րդ դարի առաջին կեսի մեր իրականության արյունարբու շայկուներն են, վորոնք հասարակ անուններ են դարձել:

Սակալի հափերի հասնող ճնշումը և հարստահարությանը բնականորեն առաջացնում են ընդդիմադրության փորձեր. դրանք գեռես թույլ են, աննշան, ավելի բնագլխական բնույթ ունեն, քան գիտակցական, բայց և այնպես կան և ապացույց են դասակարգային պայքարի առկայության: Զգացվում է գյուղական աշխատավոր մասսայի ընդհանուր դժգոհությունը տիրող դրությանից, նրա խուլ, զսպված զայրույթը, նրա քողքի ձայնը տիրողների դեմ: Գյուղական մասսայի

մեջ կան որենքին տեղյակ, հասարակության շահերին նվիրված հատ ու կենտ մարդիկ, վորոնք քննադատում են, բողոքում, ընդդիմադրության փորձեր անում, դրոշմ գյուղացիներին կոնկրետ պայքարի: Պոռչյանը կոչ է անում գյուղացիներից մեկի բերանով «միմյանց բռնակ անել, մի խոսքի լինել»: Գյուղի չքավորության շահերի պաշտպան է հանդիսանում Յաքուլը, վորին վիպասանն ճշմարտախոս ածական է տալիս: «Յես տեսնում եմ, վոր աղքատը շատ ա գրնվում» — բողոքում է Յաքուլը ընդդեմ տանուտերի: «Աստված ել գիտի, — ասում է նա, — վոր լես իմ քեֆի դարդը չեմ, վոնց վոր ըլի մեր ջուրը ջրամանիցը կը հանենք, խոսքս աղքատ անձարների համար ա, վոր թոնդիքն ածես՝ շորահոտ չի վեր ըլիլ ու գուր խղճմտանքներիդ դուռը պինդ կողպած եղուց գլխներին սե պիտի բերեք»: Սա անկյուններում արվող սովորական տրտունջ չէ, այլ բացահայտ պայքար:

Դյուղը ազնիվ աշխատավորների մի համայնք է, ուր յեթե չլինելին ցեցերը, կիշխեր բարեկեցիկ ու յիրջանիկ կյանք: Ցեցերը խլում են արդար վաստակով ձեռք բերած աշխատավորի հացը, գրկում նրան բարեկեցիկ ու յերջանիկ կյանքից: Այս է Պոռչյանի յեզրակացությունը իր նկարագրած գյուղական իրականությանից: Նա հեռու յե հոռետեսությունից: Ժողովրդի յերջանկության հույսը նա ճիշտ կերպով կապում է բոլոր տեսակի շահագործողների և շահագործման վոչնչացման հետ:

*
*
*

ՆԵՂԹ ԹՎԻՆ Պոռչյանը ծանր հիվանդանում է, վորից հետո ստիպված է լինում թողնել Թբիլիսին: Հրավեր-

վում ե Ելմիածին և Նշանակվում Յերեանի թեմի և Ղարսի վիճակի թեմական տեսուչ։ Պոռշյանի տեսչության շրջանում բացվում են բազմաթիվ գյուղական ծխական դպրոցներ։ Նրա որոք այդ դպրոցների թիվը հասնում ե հարյուր հիսուն յոթի։ Աշխատանքի թափառական բնույթը նորից նրան զրկում ե ամբողջությամբ զբաղանությանը նվիրվելու հնարավորությունից, բայց և այնպես այս տարիներին նա գրում ե «Շահեն» պատմական վեպը, վորը լույս ե տեսնում «Փորձ»-ում, 1881 թվին։ Թեմական տեսչի պաշտոնում Պոռշյանը մնում ե մինչև հայկական զբաղոցների առաջին փակումը՝ 1885 թվը։ 1885-ից մինչև 1887 թվը Պոռշյանն ապրում ե ամենաթշվառ կացության մեջ։ Սովամահությունից խուսափելու համար ստիպված ե լինում Յերեսունում առժամանակ ածխավաճառությամբ պարապել։ Վերջապես 1887 թվին հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնով նա հրավիրվում ե Ներսիսյան դպրոցը և այնուհետև ընդմիշտ հաստատվում թբիլիսիում։

Զախտի կարծեք, վոր Պոռշյանի կրած հալածանքները, տառապանքները և պատառ հացի ամենուրեք հոգսը վերջանում են թբիլիսի հաստատվելուց հետո։ Ամենևին վոչ։ Դեմոկրատ վիպասանը իր կյանքի ամբողջ ուղին տառապանքով ե անցել։ Յերեք նա հալածանքից աչք չի բացել ու հացի խնդիրը միշտ ել լծի պես ծանրացած ե լեղել նրա վզին։ Նա ստիպված ե յեղել ամենուրեք հոգնեցնող, բթացնող մանկավարժական ծանր աշխատանքից հետո միայն ձեռքը գրիչ առնել և ստեղծագործել։ «Այսոր լես գրում եմ որական հինգ դաս տալուց և շաքաթական հարյուր հի-

սուն—յոթանասուն շաքադրություններ տանն ուղեկուց հետո, ել ինչ ուժ և հոգեկան գորություն ե մընում իմ մեջ զբաղանությանը նվիրվելու գործում ըստ պատշաճին փալելու»։

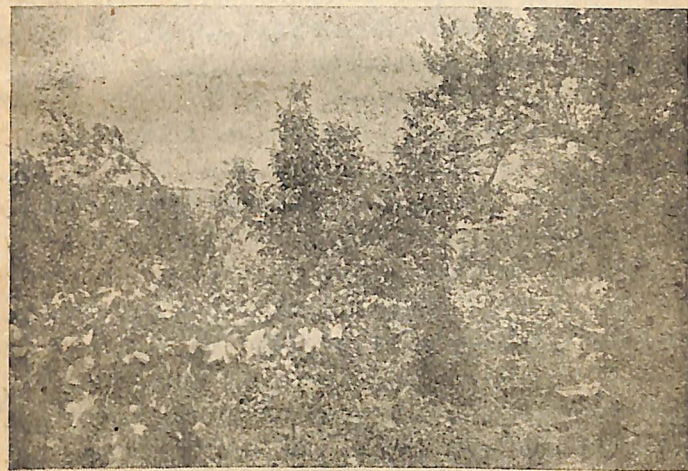
Ղ. Աղայանը 1889 թվին «Աղբյուր»-ում հարուցելով Պոռշյանի 30-ամյա հոբելյանի հարցը գրում ե. «Նա տկարությանը չնայած, իր բազմաթիվ գերդաստանը պահելու համար հարկադրված ե Ներսիսյան դպրոցում վարժապետության պաշտոն կատարել, վորպեսզի շտապեցնե մեր ամենիս չցանկալի մահը։ Մեզանից ավելի մի խելացի ժողովուրդ կապահովել նրան մի թեթև, վորպեսզի իր կյանքի ֆացորդը բացառապես զբաղանությանը նվիրե, ճոխացնե մեր աղքատիկ զբաղանությունը իր արագաշարժ և աշխույժ գրչով, թողնելով վարժապետությունը նրանց, վորոնք լավ վարժապետ լինել կարող են, առանց կարողանալու տալ մեզ մի յերես Պոռշյանցի գրվածից»։ Բայց Պոռշյանին վիճակված չեր այդպես «վաղ» ազատվել տնտեսական հոգսից և ամբողջությամբ զբաղանությանը նվիրվել։

1889 թվին «Նոր-Դար»-ը և «Աղբյուր»-ը հրապարակ են հանում Պոռշյանի զբաղան գործունեյության 30-ամյա հոբելյանի խնդիրը, արձագանքում ե այդ հարցին նաև «Մուրճ»-ը։ Սակայն Արժրուհին և Աբգար Հովհաննիսյանը «Յեցեր» վեպի կապակցությամբ Պոռշյանի դեմ կատաղի հալածանք են սկսում, անարգանքի չլսված խոսքեր ուղղելով յեղինակի հասցեյին, հայտարարելով նրա լերկերը գուրկ դեղարկեստական արժեքից։ Պոռշյանի հոբելյանն, այսպիսով խափանվում ե։ Շուտով հրապարակ ե հանվում Արժրուհու

հորելյանը: Արգար Հովհաննիսյանը փորձում է այս ևս խափանել, և այդ նպատակին հասնելու համար գործիք է դարձնում Չմշկյանին, փորձելով Պոռչյանին ևս խառնել իր կեղտոտ գործին: Պոռչյանը հրաժարվում է իր մաքուր ձեռքերը ապականել հայ լիբերալ հրապարակախոսների անմաքուր հաշիվներում: Արգար Հովհաննիսյանը հարկադրանքի ամենախայտառակ միջոցներին է դիմում: Նա Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուն էր. սպառնում է Պոռչյանին պաշտոնից ազատել, յեթե վերջինս Արծրունու դեմ զբաղադիր հոգովածներ չգրի: Սպառնում է «Արձագանք»-ում նրա հասցեյին վարկաբեկիչ հոգովածներ գրել: Պոռչյանին ուղղած 1890 թվի ապրիլի 27-ի նամակում Արգար Հովհաննիսյանը գրում է. «Յես համոզված եմ, վոր պատվի մասին ձեր հաջացքներն ունեցող մարդը, անկարող է դաստիարակի պաշտոն վարել վորևե ուսումնարանական հաստատության մեջ: Յես համոզված եմ, վոր պատվի մասին ձեր գաղափարներն ունեցող վիպասանը իր ժամանակակիցների կողմից չպետք է մեծարանաց արժանանա, վորքան և տաղանդավոր մատենագիր լինեը նա»: Բերելով այս նամակն իր հիշատակարանում, Պոռչյանը դառնությամբ ավելացնում է. «Հենց անտեր միան, հացի խնդիր, ստիպված եմ հրատարակության շտապ Արգարի արարքը, հարկադրված եմ արտասուքս կուլ տալով բավականանալ հիշատակարանիս թերթերը մրտենլով, մի գուցե առավել գրգռեմ Արգարին և նրա շնորհիվ ապրուստի միջոցից զրկվեմ»: Այդ հալածանքները Պոռչյանի դեմ Հովհաննիսյանը շարունակում է նաև 1892 թվին: «Արձագանք»-ում ծաղրում է Պոռչյանի դասավանդությունը:

Նը, «վոր մի որ, ինչպես հոգաբարձու, կարողանա առաջարկել իմ արձակման հարցը, ինչպես արեց յերկու տարի առաջ»: Նշավակության հետեյալ խոսքերով է յեղրափակում Պոռչյանը իր խոսքը. «Ամթ Արգարին և Արծրունուն, ամթ մեր հրապարակախոսներին, իրենց բոլոր գործողության եյական կետն անձնական շահն ու յեսն են արել»:

Լիբերալ ինտելիգենտներն անվերջ դառնացրել թունավորել են դեմոկրատ վիպասանի կյանքը, սակայն այդ հալածանքներն անգոր չեղան հեղինակի մեջ մեղցնելու գրականությամբ աշխատավորությանը ծառայելու մեծ ձգտումը, մի ձգտում, վորով առաջնորդվել է նա իր գրական գործունեյության ամբողջ ընթացքում:

Վիպասանի սիրած վայրը Պոռչյանների այգում:

1883 թվին սկսվում է հրատարակվել Արասխանյանի «Մուրճ»-ը: Պոռշյանը հրավիրվում է աշխատակցելու ամսագրին: Այս շրջանում են գրված նրա մի քանի նշանավոր վեպերը՝ «Ցեցեր» (1889 թ.), «Բղդե», (1890 թ.), «Սկիզբն յերկանց» (1892 թ.): Առաջին յերկուսը տպվել են «Մուրճ»-ում:

«Ցեցեր»-ը գրված է «Հացի խնդիր» վեպից տասը տարի հետո: Այդ շրջանի գործերի մեջ դա լավագույնն է և արժանի առանձին ուշադրության: «Ցեցեր»-ը ժամանակին յենթարկվել է լիբերալ մամուլի խիստ հարձակումներին: «Մշակ» լրագիրը իր պաշտպանության տակ առնելով ժողովրդի արնախում սղորակների՝ Գնթունիների, Բալասան աղաներին՝ հայհոյանքի և լուտանքի խստագույն խոսքեր է ուղղել Պոռշյանի հասցեյին, անվանել է նրան «բուռ», վեպը պասկևիլ, «վեպ» գոյականը առնելով չափերտների մեջ: Նույն բացասական վերաբերմունքին է արժանացել «Ցեցերը» նաև «Արձագանք»-ի կողմից:

Չափադանց խոշոր է «Ցեցեր» վեպի գերը իր հասարակական արժեքով և սոցիալական հագեցվածությամբ: Վեպի այս կողմն է, վոր կծու չե թվացել լիբերալ քննադատների քիմքին:

Ահա նրա համառոտ բովանդակությունը.

Ու գյուղի իգիթ յերիտասարդներից մեկը, Պետրոսենց Սամսոնը, սիրում է Ալեքենց Բարսեղի աղջկան՝ Սոնային և փոխադարձաբար սիրվում նրանից: Նրանց աչքիները կից են, դրա շնորհիվ նրանք հաճախակի գաղտնի տեսակցություններ են ունենում: Սոնան իբր հոր յերեք աղբիների և ընտիր հողերի միակ ժառանգըն է: Նա միաժամանակ աչքի յե ընկնում իր ար-

տակարգ գեղեցկությամբ: Սիրահարների ծնողները համակրում են նրանց զգացմունքները և պատրաստ են շուտով ցանկալի բարեկամություն հաստատել չերկու ընտանիքների միջև: Սիրո, բարեկամության և փոխադարձ համակրանքի այդ միջնորդություն հանկարծ հայտնվում է Սուղոն՝ գյուղի տանուտերը, չարությամբ և անաղնիվ հակումներով լեցուն: Շրացած Ալեքենց Բարսեղի աչքիներով, վրոնահարելով բարեկամության—չհասության որենք, Սուղոն կամենում է Սոնային ամուսնացնել իր վորդու հետ և տեր դառնալ Բարսեղի սեփականությանը: Սուղոյին ամենևին չի հետաքրքրում Սոնայի, նմանապես և իր վորդու զգացմունքները: Սուղոն Սոնային նույնիսկ չերբեք չի տեսել և այդ նրա փուլթը չե: «Գո մեղաց պարտական ըլիմ, թե աչքս աչքին առած ըլնի, կամ կարոյի մաքոյն անցկացած ըլնի. մլքերի համար եմ ուզում», ասում է Սուղոն Բալասան աղին:

—Ասում են աչքի մեկը կույր է, տնաքանդ,—հեղենց Բալասան աղան:

—Տո, թող քաջալ ել ըլնի. իր բաղերի թիիցը կքաղենք՝ գլուխը կծածկենք, իր հավոդի պողները աչք կդնենք:

Սուղոն ունենալով իրեն աշակիցներ Բալասան աղին, Գնթունուն և Տեր-Սուքիասին, Սոնայի և Սամսոնի նշանը խափանում է և մարդասպանություն սուտ մեղադրանքով վերջինիս բանտ նստեցնում: Բայց մի անակնկալ դեպք գործի ընթացքը միանգամայն փոխում է: Գտնվում է Գնթունու հիշատակարանի թերթերը, վորոնցով Բալասան աղի և նրա գործակալների բոլոր մութ գործերը լույս աշխարհ են հանվում:

Գնթունին բանտարկվում է և ըսնտից փախչում Վան, Խուզոն զրկվում է տանուտերությունից և ակամա հրաժարվում իր ստոր մտադրությունից, Սամսոնը և Սոնան ամուսնանում են:

Այս դեպքերի ֆոնի վրա իրենց քայքայիչ, ավերիչ գործունեությամբ հաղես են գալիս գյուղի ցեցերը՝ Բալասան աղան, Գնթունին, Խուզոն և Տեր-Սուքիսը:

Բալասան աղան ավանտյուրիստ Միկիտան Սաքոյի և ասեղ ու թեղ ծախող մանր չարչի Բղգեյի համեմատությամբ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ավելի բարձր հոտալի ներկայացուցիչն է: Նա խոշոր վաշխառու չե, գործունեություն չափ չըջանալով: Բալասան աղան իր բռնի մեջ է սեղմել մի ամբողջ դավառ: Նա միաժամանակ բարձր աստիճանավոր է: Բալասան աղան Սաքոյի և մովրովի սինթեզն է: Փող դիզելու տենչի հետ մեկտեղ, նա ունի իշխանության և աստիճանի ձգտում, վորին հասել է ստորաքարշությամբ, մեծավորների վտաքերի առջև սողալով: Ու գյուղացի քաջալ Մեսրոպի տղա Բալոն դառել է Բալասան աղա՝ նույն գյուղի ահն ու սարսափը: Ամենաստոր ճանապարհներով նա հասել է հասարակական սանդուխքի բարձր աստիճանին: Փողի և պաշտոնի ուժով նա ստրկական հնազանդության մեջ է պահում գյուղի հասարակությանը: Մի գյուղացի այսպես է պատճառաբանում հասարակության հնազանդությունը Բալասան աղի հանդեպ. «Մարդս հինգ տաս շահի յենք պարտք առել՝ ճուտեր ա հանել, մեր վրա պառկել, տակից դուրս չենք կարող գալ, մեղա-

վոր սևերեսի պես լեղուներս կարճ ա, առաջին գլուխներս ծռում ենք, եգուց, ելոր ունեցածներս տոկի (աճուրդ) կկապի կծախի...»: Փողն ու իշխանությունը նրան դարձրել են դոռող, ամբարտապան, իշխանասեր և անհանդուրժող:

Բալասան աղան տասնյակ ու հարյուրավոր թեղերով կապված է գյուղերի հետ: Ունի իր գործակալները գյուղական ազգաբնակչության մեջ, վորոնք դավաճանում են համայնքին ի նպաստ աղայի շահերի, ակնկալելով միաժամանակ իրենց անձնական շահը: Տանուտեր Խուզոն ալդալսի հարաբերության մեջ է Բալասան աղայի հետ: «Հիմի դու ինձ զլաջի շինի, տես վոնց եմ տարին չբոլորած իշխական մասնեթները առաջիկ կիտում, տես հինգ տաս մասնեթով վոնց եմ քեզ հազարներ աժող բաղերի ու մին հարիւր արդում (արդունք) տվող հողերի տեր շինում», խոստանում է Խուզոն Բալասան աղին: Բալասան աղին հաճախ միջամտում է գյուղական համայնքի գործերին: Գործ դնելով իր ուժն ու ազդեցությունը՝ գյուղական գործերում առաջ է քաշում իր շահերին նվիրված մարդկանց: Այսպես, համայնքի կամքին հակառակ նա Խուզոյին տանուտեր ե դարձնում: «Իստակ յերեխանց տակի փալանս ել դուրս կքաշի», — ասում են գյուղացիք նրա մասին:

Տաճատ Գնթունին մի կատարյալ ավանտյուրիստ է, Միկիտան Սաքոյի պատճենը: Նա Վարազա վանքում յեղել է Խրիմյանի աշակերտը և այնտեղ սովորել է ձեռագրեր կեղծել: Այդ «արհեստը» նա դարձրել է ժողովրդին կեղեքելու միջոց: Գնթունին կեղծ մուր-

հակներ ե կազմում, ստորագրութիւններ ե կեղծում ե ուրիշ շատ խարդախութիւններ կատարում: Բալասան աղի բոլոր մեքենայութիւնները նրա ձեռքով են անցնում: Դնթունին դատարանի գրազերն ե ե գլուղի վարժապետը: Միաժամանակ նա պարապում ե վաշխառութեամբ, հարստահարելով թուրք ե հայ աշխատավորութեանը:

Պոռշյանն ստեղծելով Դնթունու տիպը, ջարդ ու փշուր ե արել ուռեցրած այն հմայքն ու մեծարանքը, վոր լիբերալներն ստեղծել էին Խրիմյան «Հայրիկի» ե Վարդա դպրոցի շուրջը: Այս հանգամանքն էր, վոր այնպես կատաղեցրեց Պոռշյանի լիբերալ քննադատներին, վորոնք փրփուրը բերաններին չլսված խոռքեր շարտեցին «Յեցեր» վեպի ե նրա հեղինակի հասցեյին:

Տանուտեր Խուզոն, Բալասան աղին ե Տաճատ Գընթունին միասին սուրբ չերորդութեան նման մի բան են կազմում: Տանուտեր Խուզոյի մասին ժողովրդական առածն ասում ե. «Դողը տանից լինի, յեզը յերդիկից կհանեն»: Դուրս գալով բուն ժողովրդից, դավաճանում ե նրա շահերին, ոգնում ժողովրդի թշնամիներին, նրա հարստահարիչներին: Խուզոն հետապնդում ե միայն իր անձնական շահը: Հարստանալու, դիրք ստեղծելու, ժողովրդի վրա իշխանութիւն ձեռք բերելու ձգտումով են պայմանավորված Խուզոյի բոլոր գործողութիւնները: Նա քսու յե ե ստորաքարշ: Բալասան աղի դարշապարը լիզելով, նրա քմահաճույքին ծառայելով, ոգավում ե նրա հովանավորութեանից՝ աստիճան ու դիրք ձեռք բերելու համար: Խու-

զոն վորպես իշխանավոր բիրտ ե, վայրենի ու կաշառակիր:

Տեր-Սուքիասը Պոռշյանի բնորոշումով Միկիտան Սաքոյի յերկվորչակն ենրա հետ մի հորից ե մի մորից ծնված: Նա գլուղական քահանայի սովորական տիպ ե: Տեր-Սուքիասները չեն ծառայում վորեւ սկզբունքի, նրանց դավանանքը սեփական գրպանն ե ե ստամոքսը:

Սրանք են գլուղի քայքայիչները, վորոնց մի ընդհանուր անունով Պոռշյանը ցեցեք ե անվանում:

«Յեցեր»-ում նույնպես գլուղական աղգաբնակչութիւնը բողոքում ե, տրտնջում իբ վիճակից: Պարտքի տակ ձգմված պարտատիրոջ ցանցում խճճված գլուղացին չերբեմն համարձակութիւն ե ունենում բողոքելու նրա անարդարացի պահանջի դեմ, թեկուզ ե այդ իրեն շատ թանգ ե նստում: Դյուղացի Սարոն Բալասան աղին հետեյալ խոռքերն ե ուղղում, կամենալով արդարացնել պարտքը ժամանակին չտվող գլուղացիներին. «...գարունքը գալիս ա մատներին միտն ուտում ենք, գիշեր-ցերեկ շուն նման տանջվում ենք... ելի երեխեքը տէլոր, ելի մի կտոր ցամաք հացի կարոտ. մեր ա գնում. իհարկե քո հրամանոց քիսան ա մտնում. գլուխս քարովը տվի, քեզանից հարցուր հիսուն մանեթ վեր կալա. ես ա հինգ տարի լա, հինգ ենքան տվել եմ, դեռ հինգ հարցուր ել կա. ել թնչ ես ուղում. խալիւր գնում են բաղ են տնկում, հողագործութեան մեջ կյանք ու արե են մաշում, տավար, վոչխար պահում, արևի տակին, սարի թմբին, գողավազակի, գել ու գազանի հետ են կռվում, թե ինչ ա մի վտոր ցամաք հաց գտնեն իրենց յերեխեքանց համար:

դու ամառը յայլաների հովումը, ձմեռը գոգուան բու-
խարու կողքին՝ փափուկ բարձի վրա թինկ ես տա-
լիս, ել գյուղացու վրա միտք ել չես ցավացնում, հի-
մի ել յեկել ես յերկու վոտներս մի մաշիկի դնում,
բողազներիս չոքել ես, թե՛ տվեք. հեր որհնած, մեզ-
նից ել լավ կթի կովե՞ր, վոչխար չենք բաս լինչ աստ-
ծու կրակն ենք: Բրդներս խուզի, մլթիդ յեկամու-
տը անհնձել տուն ածա, պատրաստ բրդած կերակրի
գլխին նստի ու աստծուն փառք տուր»: Դեղը կանգ-
նի գերան կկոտրի—ասում ե մի այլ գյուղացի, հոր-
դորելով համապյուղացիներին դեմ քվեարկել Բալասան
աղի առաջադրած տանուտիրական թեկնածությանը:
Նույն վեպում Միսակը համառ ու անհաշտ կռիվ ե
մղում Բալասան աղի ու նրա արբանյակների դեմ,
մերկացնելով նրանց մեքենայությունները: Միսակը
գյուղի շահերին նվիրված մի կրթված յերիտասարդ
ե: Սա ինտելիգենցիայի աչն խավի ներկայացուցիչն
ե, վրի սրտին մոտ ե ժողովրդի շահը—նրա բարեկե-
ցության, յերջանկության ձգտումը:

Պոռոյանի վերջին նշանավոր գործը «Հունոն» ե, վո-
րը նույնպես տպագրվել ե «Մուրճ»-ում (1900 թ.):
Չափազանց ուշագրավ ե Պոռոյանի ստեղծագործության
վերջին շրջանի այս վեպը, սրա հետ մեկ տեղ նաև
«Մեր Խեչոն» պատմվածքը: Հունոն ե Խեչոն Պոռոյա-
նի կողմից իգեալականացված ավազակներ են: «Հա-
րամակներների մասկեր Հունոն» ավազակ չե սովորա-
կան իմաստով, նա հալածվում ե ցարական իշխա-
նությունից, վորովհետև հանդգնել ե պատժել զոռբա-
յի անիրավացի արարքը, պաշտպանել իր սերը, իր
պատիվը: Դյուզեցի անվանի հարուստ Մեղիք Մրտոյի

տղա Զաքոն չի ճանաչել աղքատ Հունոյի իրավունքը
սիրո խնդրում, նա փորձել ե հարկադրաբար Հունո-
յին հեռացնել չքնաղ Դյուզեցից ե բռնությամբ տի-
րանալ վերջինիս: Հունոն չհանդուրժելով անսանձ հա-
րստի անիրավությունը սպանել ե նրան, հափշտա-
կել սիրածին, հանձնել մոր խնամքին ու ինքն այ-
նուհետև ավազակ ե դառել: Իր մասին Հունոն ա-
սում ե.

«Յես կողոպտում, սպանում եմ խեղճ գյուղացու քըր-
տինքը լափողներին, անտեր անախական վորբերին
քերթողին, շահին շահ առնողներին, գողին, ավազա-
կին, աղամորդու հայտնի ու թագուն թշնամիներին,
խաբեքաներին, նրանց, վորոնց տունը բերնե բերան
լիքն ե ու մի հատ փող, մի հատիկ ցորեն իրենց աշ-
խատանքով չի ներս յեկել, աստծու ստեղծած ան-
բաղձների դառն աշխատանքի պատուհներն են»:

Այսպիսով Հունոն իրեն պարզ հաշիվ ե տալիս իր
արարքի համար. նա ըմբռնում ե իր «ավազակության»
սոցիալական բովանդակությունը:

«Մեր Խեչոն» պատմվածքում վիպասանը դրում ե.

«Վորտեղ աղքատի բերանից պատառ խլող, շահին
շահ առնող, ժլատ հայ ու թուրք կային. ինչ տեղ
իրենց ուսհաթին դրկող, նեղացնող կալվածատերեր
կային, ինչ տեղ հողիք գաղի ծերին հափող բազազ-
ներ, կշեռքում հարամություն անող հացածախներ
կային, կյանքները լորի պոչի պես կարճանում եր,
դժոխքի բաժին ելին լինում: Մեր Խեչոն իր ձեռքով
եր եղպիսիներին դեղակախորով անում, կամ վղները
կարմիր թել կապում (մորթել)»:

Հունոն ե Խեչոն զենքը ձեռքներին պաշտպանում

են հալատարապետ թուրք ու հայ աշխատավորներին, դրա համար նրանք սիրոված են ժողովրդից: Իշխանությունից հալածված Հունոն ապաստան ե գտնում աշխատավոր ժողովրդի մոտ: «Վոչ միայն հայ գյուղերումն Հունոն ամենքի գլխի վրա տեղ ունի,—ասում ե նրա մասին մի աշխատավոր գյուղացի,—այլև նույնիսկ աշխատասեր թուրք գյուղերում... Յես խոսում եմ վիզն արևառ, հողագործ, դառն քրտինքով իր ցամաք հացը ճարող թուրքերի մասին»:

Հունոն ու Խեչոն տարբեր ազգությունների աշխատավորության կողմից ճանաչված ու սիրված, նրանց շահերին նվիրված մարդիկ են: Նրանք ժողովրդի բարեկամներն են, իսկ հարստահարիչների արնախում թըշնամիները: Ցարական իշխանության կողմից տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված Հունոյի մասին հեղինակն ասում ե. «Ի ցավ Գեղարքունի գավառի թուրք ու հայ ճնշված ու հարստահարված դասակարգի, Սիբիրի ճանապարհն ե բռնել»:

Վեպը կառուցված ե սոցիալական հաստատուն բազայի վրա: Հունոյի պայքարը, դա հարստահարվողների պայքարն ե իրենց հարստահարիչների դեմ, դա աղնիվ աշխատավորի բողոքն ե բիրտ ու յեսամուլ հաբուստների դեմ: Վեպի հերոսը դասակարգային գիտակցության յեկող գյուղի աշխատավորության տիպական ներկայացուցիչն ե: Հունոն իր հայրենի լեռներից ձեռք ե պարզում քաղաքի աշխատավորության շահերին պաշտպան Պեպոյին ու նրա հետ մեկտեղ բողոքում իշխողների ու շահագործողների բռնության դեմ:

«Աշխարքումս մի ե տվել արգարություն, գութ,

խղճմտանք,—ասում ե Հունոն իր մենախոսության մեջ—աշխարքումս արգարն ու լավը նալե, ով քսակումը վոսկիր, ձեռքին իրավունք ունի, արգարը, լավ անունի տերն ու բարերարը նալե, ով իրենից անդուրին, իրենից խեղճին մըջունի պես վոտքի տակը կըքցի, կըճխի, ճխիկը կհանի ու գլուխը բարձր բռնած՝ իր արածով կպարծենա, աշխարհքը նրա գովքը կանի, նրա առաջին խուսկ կծխի»:

Ժողովրդի մարդիկ, նրա շահերի արտահայտիչները թեկուզ թույլ են պատկերված, հաճախ սովորի պես հայտնվում ե չքանում են, թեկուզ հետևողական չեն իրենց պայքարի մեջ (Հունոն վերջիվերջո հանձնվում ե իշխանությանը), հաճախ գուրկ դասակարգային խորը գիտակցությունից, բայց ե այնպես նրանք վորոշ շավով արտահայտում են իրենց ժամանակի պայքարը:

Պոռոյանը վերոհիշյալ նշանավոր վեպերից զատ ունի նաե բազմաթիվ մանր պատմվածքներ ե պատկերներ, թե առանձին դրքով լույս տեսած ե թե պարբերականներում տպագրված: Տպել ե նաե մի շարք թղթակցություններ դանազան ստորագրություններով կամ անստորագիր:

Պոռոյանը կատարել ե թարգմանություններ ռուս և յեվրոպական հեղինակներից, վորոնցից նշանավոր են Լ. Տոլստոյի «Մանկություն ե պատանեկություն»-ը, «Կովկասի գերին», Չարլզ Դիկենսի «Դավիթ Կոպպերֆիլդը» և այլն:

*
*
*

1899 թ. մայիսի 16-ին Թբիլիսիում Մարկոս Գուլստանյանի նախաձեռնությամբ տոնվում ե Պոռոյան-

նի գրական գործունեություն 40-ամյա և մանկավարժական գործունեություն 44-ամյա հորեկյանները: Նույն թվին Պոռոջյանն ազատվում է պաշտոնից և դառնում Ներսիսյան դպրոցի թոշակառու: Վնչ հորեկյանից ստացած գումարը և վնչ կենսաթոշակը, վոր տրվում էր շատ անկարող, չեն ապահովում հեղինակին նյութապես: 1904 թվին Սմբատ Շահազիզին ուղղած նամակում Պոռոջյանը գրում է. «Ապրես, Սմբատ ջան, լավ ժամանակին հասցրիր, բնակարանի յերեք ամսվա վարձի համար մնացել եյի տարակուսած: Առածը գիտես՝ մուկը ծակը չեր մտնում, ցախավեն ել պոխցը կապեցին, գոհ չեցինք Ներսիսյան դպրոցի ստացածս ամսական 50 ռուբլի կենսաթոշակով, այն ել ողորտոսից սկսած ընդհատվեցավ և մնացինք «անարյուն ճպտանց նման զոդս ծծելով» կարծեմ, ըստ Յեղիշի»¹:

Դառն ու վողբերդական եյին Պոռոջյանի կյանքի վերջին տարիները: Կնոջ մահը, վոր տեղի ունեցավ 1905 թվին, և ավագ վորդու՝ Պոռոջի Սիրիբ աքսորվելը՝ հեղափոխական գործունեության համար, ծայրահեղ հուսահատության հասցրին նրան: Միանկամից նա կորցրեց նախկին կենսուրախությունն ու աշխույժը: Անհամբեր մահվան եր ապաստում, տառապում եր մենակությունից: Թափառում եր վայրից վայր, 1907 թվի հոկտեմբերին Պոռոջյանը Թբիլիսիից

¹ 1892 թ. Մոսկվայում տոնվեց բանաստեղծ Ս. Շահազիզի 30-ամյա հորեկյանը: Հորեկյանից դոյացած գումարներից ստեղծվեց «Արվյան-Նաղարյան» գրական ֆոնդը, վորի նպատակն եր ոգնել կարեքավոր հայ հեղինակներին: Պոռոջյանը ևս նպաստ եր առանում վերոհիշյալ ֆոնդից:

Աշտարակ ե մեկնում, վերջին անգամ իր սիրած և անմահացրած ծննդավայրը տեսնելու, Բասախ գետի ջուրը խմելու և ապա հանգիստ սրտով իր հայրենի հողում գերեզման իջնելու: «Կնոս եմ մեռնելու, իմ շիրիմս պետք ե լինի Աշտարակում, իմ մայրամուռնդ գյուղում» —ասում եր նա մտիլիմներին: Բայց աչստեղ ևս Պոռոջյանը հանգիստ չի գտնում: Յեցերի Աշտարակը սառն ե գիմավորում նրան:

Պոռոջյանը հայրենակիցներին առաջարկում է հասարակություն ձևավորել շինել իր համար մի սենյակ, վորը նրա մահից հետո կլինեի հասարակական գրադարանի սեփականությունը, սրա փոխարեն նա խոստանում է Աշտարակի հասարակական գրադարանին նվիրել իր հարուստ գրադարանը և իր հեղինակությունների ժառանգական իրավունքը, վորը պիտի բերեր տարեկան չերեք հարյուր ռուբլի յեկամուտ: Պոռոջյանի խնդիրը անուշադրություն ե մատնվում և նա մի քանի որ անց կտարված սրտով թողնում է Աշտարակը: Կրկին վերադառնում է Թբիլիսի, այստեղից հիվանդ վիճակում մեկնում է Բազու և ապաստան ե գտնում իր փեսա Ստեփան Տիգրանյանի տանը: Հիվանդությունը որ ավուր ծանրանում ե Ավելի յե ծանրացնում Պոռոջյանի վիճակը նրա միայնակ և մոռացված լինելը: «Եսպես ել բան կլինի, —գանգատվում ե անվերջ նա,—իմ բազմաթիվ ծանոթներից վնչ վնք, վնչ վոք չի այցելում ինձ և չի մխիթարում ինձ. կարոտ եմ կենդանի խոսքի... կարծես Մահարայի անապատում եմ»: Պոռոջյանին տեղափոխում են հիվանդանոց, ուր և նա մեռնում է 1907 թվի նոյեմբերի 23-ին (հին տոմարով), առավուտյան ժամը 8 և 30 րո-

պէջին, 70 տարեկան հասակում: Դիակը տեղափոխ-
վում է Թբիլիսի և թաղվում Խոջիվանքի գերեզմանո-
ցում՝ կնոջ կողքին:

Պոռչյանն իր ընտանիքի հետ:

Տասնյակ տարիների հեռավորութունից մեր աչքե-
րի առաջ այսպես ե կանգնում նա, աչքաբաց, ժիր,
ուշիմ, զարմանալի ընդունակ և ուսումնասեր մի պա-
տանի, չքավորութունից ու մշտական կարիքից ան-
բաժան, խճճված այն ժամանակվա սոսկալի իրակա-
նության սարգոստայնի մեջ, վորից հուսահատական
ճիգերով մի կերպ դուրս ե պրծնում ու վտար գնում

կյանքի տատասկոտ ուղին... ապա խիղախ ու գոր-
ծունյա յերիտասարդ՝ նոր մտքերի ու ձեռնարկում-
ների համարձակ հղացող ու գործադրող, վոր անդուլ
մաքառում ե տգիտության ու նախապաշարմունքի դեմ,
հաճախ պայքարից դուրս ե ընկնում խոցոտված ու
արշաւոտված, բայց միշտ հաղթական... վերջապես՝
ֆիզիկապես քայքայված, բայց աշխույժ ու կենսու-
րախ մի ծերունի իր բազմաճյուղ ընտանիքի նյու-
թական հոգսը ուսին—սիրող հայր ու ամուսին, վաս-
տակած, բայց չզնահատված հեղինակ ու հասարակա-
կան գործիչ: Վերջում՝ միայնության դառն ու հու-
սահատական որեր ու տանջալից մահ: Այսպիսին ե
բեղմնավոր վիպասանի անցած՝ աղքատության, զրո-
կանքների, հալածանքների ու դառնությունների 70-
ամյա ուղին:

Պոռչյանի ստեղծագործության հաստատուն կաղնին
աճել և զարգացել ե ժողովրդական կյանքի արդա-
վանդ հողի վրա, նրա հշութերով ե սնվել և փարթա-
մացել: Պոռչյանը բառիս իսկական իմաստով ժողո-
վրդական գրող ե, ժողովրդական կյանքի հարադատ
արտահայտիչ, իր ստեղծագործությամբ կապված ժո-
ղովրդական—աշխատավորական լայն մասսային, նրա
մտքի և հոգու աշխարհին: Ժողովրդական կյանքի հա-
րադատությունը—դեմոկրատիզմը, վորպես վորակ հայ
նորագույն դրականության—վիպագրության մեջ ա-
ռաջին անգամ հանդես բերեց Պոռչյանը, իր ստեղծա-
գործության մեջ առնելով և զարգացնելով Աբովյանի
«Վերջ Հայաստանի» վեպի դեմոկրատական տարրերը,
հակադրվելով նրա նացիոնալիզմին: Աբովյանի վեպը
խարսխված չէր ժողովրդական կյանքի վրա, իր հիմ-

նական տրամադրութեամբ հեռու յեր նրա կյանքից ու
վողուց: Սակայն Աբովյանի վեպը միաժամանակ ու-
նեք ժողովրդին հարադատ, ժողովրդից յեկող տարր:
Դա նախ և առաջ ժողովրդական կենդանի լեզուն եր,
Բանաքեռի բարբառը և ապա Բանաքեռի կենցաղի—
սովորութիւնները մի քանի կողմի իրական նկարա-
գրութիւնը: Աբովյանի վեպի այս տարրն է, վոր ան-
ցել է Պոռշյանին, նրա ստեղծագործութեան մեջ զար-
գացել, վորակ է դարձել:

Անցյալում իրերալ քննադատութեան կողմից կամ
բողոքովին մոռացութեան է տրվել Պոռշյանը կամ լա-
վազույն դեպքում համեմատութեան մեջ դրվելով Ա-
բովյանի հետ՝ ստորագասվել է, համարվել անշնորք,
անտաղանդ, վերջինս ուժն ու խորութիւնը չունե-
ցող: Պոռշյանի ստեղծագործութիւնը չի ընդունվել և
չի ճանաչվել վորպէս նորորակ արժեք, վորպէս նոր
մուծում հայ նո ազույն գրականութեան գանձարանը:

Շարունակելով իրերալ քննադատութեան գիծը, մեր
սրբերում Պոռշյանի ստեղծագործութիւնն արժեքա-
զրկելու փորձ են կատարել նացիոնալիստ—հակահե-
ղափոխականները: Ժողովրդի և նրա ստեղծած կուլ-
տուրայի թշնամիների միտումն այստեղ արտահայտ-
վել է իր ամբողջ մերկութեամբ: Նվաստացնել, վար-
կաբեկել անցյալի դեմոկրատական կուլտուրայի խո-
շորագույն արժեքները—ահա թե վորն եր այդ միտու-
մը: Գլուղադիրների (Պոռշյան, Աղայան) մասին ար-
տահայտած Բաֆֆու արհամարհական կարծիքը, պարզ
է, վոր բաժանում է ին նացիոնալիստները, վորքան
էլ նրանք կամենաին քողարկել այդ: Պոռշյանի նը-
կատմամբ նրանք ճգնել են ցույց տալ, վոր դեմոկ-

րատ վիպասանը կղերա-ֆետալական հոսանքի ար-
տահայտիչն է:

Պոռշյանի յերկերն անշուշտ հեռու յեն գեղարվես-
տական կատարելութիւններ լինելուց, նրանք հաճախ
մեղանչում են արվեստի պահանջների դեմ, յերբեմն
փաստերը, ինչպէս ավելորդ բեռ, ճնշում, ծանրաց-
նում են վեպը, չեն մեկնաբանվում, չեն լուծվում յեր-
կի սյուժեյի ընդհանուր կառուցվածքի մեջ ու մնում
են վորպէս սոսկ լուսանկարչական փաստեր, նրա գա-
ղափարախոսութիւնը նույնիսկ զերծ չի պահպանո-
ղական և նացիոնալիստական վորոշ տարրերից, այ-
սուհանդերձ Պոռշյանն իր ստեղծագործութիւնների
ամենարժեքավոր մասով հանդիսանում է գլուղա-
կան դեմոկրատիայի լավագույն իղձերի ամենահա-
րադատ արտահայտիչներից մեկը: Դրանով էլ նա մոտ
ու հարադատ է մեզ:

Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրա-
պետութիւնը և նրա հետ մեկտեղ նոր Աշտարակը,
մեծ շուքով տոնում են տառապանքով վաստակած,
բայց անցյալում չգնահատված հուշակալոր վիպասանի
ծննդյան 100-ամյակը և մահվան 30-ամյակը: Յերախ-
տավոր հեղինակը վերջապէս դտավ իր իսկական գնա-
հատողներին այնպիսի հասարակարգում, ուր լուծ-
ված է անիժյալ «հացի խնդիրը» և վերացված է մար-
դու շահագործումը մարդու կողմից:

**ՊԵՐՃ ՊՈՌՇՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՅԵՐԿԵՐՆ
ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՔԵՐՈՎ—**

1. «Սոս և Վարդիթեր» Լույս և տեսիլ՝ 1860 թ. Թիֆլիս, 1887 թ.
Յերեան, 1903 թ. Բազում:
2. «Աղասի» (վոդբերգու թյուն). 1863 թ. Թիֆլիս:
3. «Կովածաղիկ» 1878 թ. և 1879 թ. Թիֆլիս:
4. «Հացի խնդիր». 1880 թ. Թիֆլիս, 1904 թ. Բազում:
5. «Շահեն». 1883 թ. Թիֆլիս, 1905 թ. Բազում:
6. «Յեղեր». 1889 թ. Թիֆլիս:
7. «Բղդե». 1890 թ. Թիֆլիս:
8. «Սկիզբն յերկանց». 1892 թ. Թիֆլիս:
9. «Հուշիկներ» (ա. շրջան). 1894 թ. Թիֆլիս:
10. «Ակցիզի» (պատկեր) 1896 թ. Թիֆլիս:
11. «Նա» (պատկեր). 1896 թ. Թիֆլիս:
12. «Միքաել աղենց Աբղուլը» (զրույց). 1896 թ. Թիֆլիս:
13. «Մեր խեչոն» (զրույց). 1899 թ. Թիֆլիս:
14. «Յեզդի Մկրտչենց տունը» (պատկեր). 1899 թ. Թիֆլիս:
15. «Հունոն» 1901 թ. Թիֆլիս:

Թարգմանություններ

1. ՏՈՒՍՏՈՅ, Լ. Կովկասի գերին. 1894 թ. Թիֆլիս:
2. ՄՈՆՔՈՄԵՐ Յերկու յեղբայր. 1895 թ. Թիֆլիս:
3. ԴԻԿԿԵՆՍ, Դավիթ Կապերֆիլդ. 1897 թ. Թիֆլիս:
4. ՍԼԻՎԻՑԿԻ Խորամանկ աղվեսը. 1898 թ. Թիֆլիս:
5. ՏՈՒՍՏՈՅ, Լ. Մանկու թյուն և պատանեկություն. 1899 թ.
Թիֆլիս:
6. ԴԻՄԻՏՐԻՅԵՎՍ, Վ. Մանչուկն ու Կուտիկը. 1899 թ. Թիֆլիս:
7. Ջեսիկայի առաջին աղոթքը. 1899 թ. Թիֆլիս:
8. ՈԺԵՇԿՈ. Ե. Յասի արկածքները. 1900 թ. Թիֆլիս:
9. ԳՈԳՈԼ Ամուսնութուն. 1904 թ. Թիֆլիս:
10. ՎԵՐԵՍՍԵՅՎ, Վ. Մի անմեղ մարդու սոսկալի մահը. 1905 թ.
Թիֆլիս:
11. ԻՎԱՆՈՎԻՉ. Ալոյենց Ստեփանը. 1910 թ. Թիֆլիս:

4084

Գլավկոսի լիազոր 9241 պատվեր 1134
Հրատ. 4236 տիրաժ 4000

Պետհրատի տպարան, Յերևան, Լենինի փ. № 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0389199

70-854

